

APOORV KNOWLEDGE

International Journal of Multidisciplinary Research

September- 2016

Vol. - I

Issue - XII

• EDITOR-IN-CHIEF •

Dr. Vandana Namdeo Bankar

Head of Home Science Dept.,
Dhareshwar Shikshan Sanstha's,
Art's and Science College, Chincholi (Li.)
Tq. Kannad, Dist. Aurangabad, (M.S.) India.

• EDITOR •

Dr. S.K. Sarje

Research Guide, Dept. of English
Siddharth College, Jafrabad,
Dist. Jalna, (M.S.) India.

• PUBLISHED BY •

Bharat Sarjerao Jamdhade
Aurangabad

• **EDITOR - DR. VANDANA NAMDEO BANKAR**

• **EXECUTIVE EDITOR - BHARAT JAMDHADE**

• **EDITORIAL BOARD** •

Dr. Babasaheb Kokate

Associate Professor and Head,
Dept. of Hindi, Balbhim College, Beed (M.S.)

Nitin Kumar

School of Communication P.O.
Ajabpur, Kedarpur, Deharadun, Uttarakhand

Rukmini S.

Dept. of Psychology
Government First Grde College,
Vijayanagar, Bengaluru 104 (Karnataka)

Chaman Lal

Dept. of Education, Room No. 202,
ICDEOL, H.P. University, Shimla - 5

Dr. Yajuwendra Wankar

Aurangabad

Vaibhav Ramdas Zakde

Research Student, Dept. of English
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad (M.S.)

Dr. Amar Nath Prasad

Asso. Professor & Head, Dept. of English
Jagdamba College, (J.P. University),
Chapra, (Bihar)

Madhukar Atmaram Desle

Head of Sociology Dept.,
Mahila Mahavidyalaya
Nandurbar (M.S.)

Dr. Atul More

A.J.M.V.P. Samaj's New Law College,
Lal Taki road, Ahmednagar, Maharashtra.

Vivek Kumar

Dept. of Economics,
Government College Kosli,
Dist. Rewari, Haryana

Ramesh Shende

Matoshri Mundafale Social Work College,
Narkhed, Dist. Nagpur (M.S.)

**Published by
Bharat Jamdhade**

Apoorv Publishing house

F - 40/5, Ayodhya Nagar, N-7, Cidco, Aurangabad (M.S.) India

Email : apoorvjamdhade@rediffmail.com, bharatjamdhade1976@gmail.com

Mobile No. - 9049591747, 8177803216

Note : The views expressed by the authors in their research papers/articles in this Journal are their own. The Editor/Publisher, Editoriral/Advisory Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

• ADVISOARY COMMITTEE •

Dr. Dil Bahadur Gurung

Dept. of Natural Science,
School of Science, Kathmandu
University, Nepal.

Dr. Raksha

Centre for Agriculture Technology
Assessment & Transfer (CATAT) ICAR
IARI New Delhi - 110012

Dr. Nuzhat Sultana M.B.

Associate Professor and Head,
Home Science Department
K.S.K. College Beed (M.S.)

Dr. Falguni Mitesh Thakkar

S.D.J., International College, Surat,
Gujrat

Dr. Satish Maske

Dept. of Marathi,
Karmvir A.M. Patil Arts Commerce and
Science College, Pimpalner, Tq. Sakhri,
Dist. Dhule. (M.S.)

Dr. Charulata Pradhan

Dept. of Psychology,
Kohinoor Arts, Commerce and Science
College, Khultabad,
Dist. Aurangabad (M.S.)

• PEER REVIEW COMMITTEE •

Dr. R.P. Sing

Dept. of English and
Modern European Languages
University of Lucknow, Lucknow (U.P.)

Dr. Satish Dandge

Professor and Head,
Dept. of Public Administration,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad (M.S.)

Dr. Madhukar Tajne

Head, Dept. of Psychology,
Deogiri College, Aurangabad (M.S.)

Dr. Abhya Joglekar

Professor, Dept. of Home Science,
Govt. D.B.P.G. Girls College, Raipur (CH).

Dr. Sadashiv Mule

Asso. Professor and Head,
Dept of Commerce, Swami Vivekanand
College, Mantha, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Anil Bankar

Dept. of Political Science,
Vasantrao Naik Government Institute of
Arts and Social Sciences, Sanvidha
Square, Nagpur (M.S.)

Respected Sir/ Madam

We are happy to inform you that Apoorv Knowledge - An International Journal of Multidisciplinary Research. Publishes through Apoorv Publishing House, Since last four years.

At Higher educational level as well as social level. Eminent academicians, Scientists, research scholars and students acquaint themselves with different research work, perspectives and innovations in different disciplines, to join them and to share their research work, perspectives and innovation to each other is the essential aspects of this publication.

The expectation of this publication is the enrichment of academic scholar, research fellow and students through contributing their views on social problems. Various perspectives and focus their recommendation and remedies on problems.

Aims of the Journal :

Apoorv Knowledge - An International Journal of Multidisciplinary Research is a quarterly publishing peer- reviewed research in multidisciplinary disciplines. It is published in English, Hindi and Marathi. Our aim is worldwide reorganization. Apoorv Knowledge makes readers of the change happening in higher education and research as well as society. Our journal helps in providing a convenient, reliable as well as cost effective solution of processing and delivering the publication to the door step of our readers.

Objectives of the Journal :

- Publish high quality research paper/ article.
- Publish original and qualitative work.
- Stimulate the research scholars & Academicians
- Provide a platform for academicians and research scholars and anyone researcher.
- Publish current and significant research paper/article.
- Publish the proceeding of symposia, conferences and seminars.

BHARAT JAMDHARE
Executive Editor & Publisher

DR. VANDANA NAMDEO BANKAR
EDITOR-IN-CHIEF

INDEX

Sr.No.	Topic	Author	Page No.
1.	Impact of Globalization on Education	- Dr. Falguni. Mitesh Thakkar	07
2.	Effect of various Socio-Demographic factors on Prevalence of Anaemia Among Adolescent Girls in Amravati (M.S).	- Mrs. Rachana M. Sirsat	12
3.	A Study of Fast Food and Their Effect on the health of Adolescent Girls and Boys in Beed City	- Smt.Jadhav Manju B.	15
4.	Social Realism in Aravind Adiga's Short Stories	- Dr. Sarje S.K.	19
5.	A Study of the Narrative Style and Technique of Arundhati Roy's "The God of Small Things"	- Mr.Siddhaarth Ghagare	23
6.	Social Realism in the God of Small Things of Arundhati Roy	- Shinde Sunil Achyuttrao	26
7.	A study of Socio-Economic and Educational Conditions of Muslim in India	- Shaikh Asma Shahin, Dr. Ambhore S. S.	30
8.	The Comparative Study of U. R. Ananthmurthy's Samaskara and Steinbeck's The Grapes of Wrath: Novels of Social Realism	- Ms. Kadam Rupali C.	36
9.	Cruelty and Hardship: A Study Based on Social Realism in John Steinbeck's The Grapes of Wrath	- Mr. Kadam S. B.	44
१०.	चिश्ती संप्रदाय के संतों का कार्य	- नाईक नारायण ज्ञानोबा, डॉ. सी.के.तिवारी	४८
११.	माथाडी कामगारांच्या समस्या आणि उपाययोजना	- प्रा. मधुकर आत्माराम देसले	५१
१२.	महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्री सुधारणावादी कार्य	- कु. वैशाली श्री. हिवराळे	५५

१३.	स्त्रीउत्थानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	-	प्रा. बबिता अनिल हजारे डॉ. शारदा शरद गावंडे	५८
१४.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्वतंत्र मजूर पक्ष व स्त्रीमुक्तीविषयक दृष्टिकोन	-	प्रा. विजय घोरपडे	६३
१५.	महाराष्ट्र राज्य स्थूल घरगुती उत्पादनाची (GDP) विभागनिहाय प्रवृत्ती	-	नानासाहेब भा. दाभाडे डॉ.आर.एम.भालेराव	६८
१६.	नामांतर चळवळ आणि दलित साहित्य	-	प्रा.अरूणकुमार लेमाडे	७३
१७.	संतुलित आहाराचे मानवी जीवनातील महत्त्व	-	प्रा. शोभा नि. रत्नपारखी	७६
१८.	शारीरिक शिक्षणातील बदलते नवे प्रवाह	-	अनिकेत अण्णासाहेब पवार डॉ. दयानंद कांबळे	८०

Impact of Globalization on Education

Dr. Falguni Mitesh Thakkar

• S.D.J. International College, Surat- Gujarat

Abstract: Education is undergoing invariable changes due to the influence of globalization. Such influence of globalization leads to rapid developments in technology and communications are foreseeing changes within learning systems i.e education system. To meet the challenges of globalization, need arises worldwide to to innovate ideas, maintain values and expand knowledge to change the roles of students, teachers and producing a shift in society from industrialization towards an information-based society as a whole. Education system reflects the effect on culture and brings about a new form of cultural imperialism. The rise of new cultural imperialism is shaping children, the future citizens of the world into 'global citizens'.

Intelligent people with a broad range of skills and knowledge will be desired for a competitive, well-informed society. Globalization and technological advancements are delivering and increasing access to the world and subsequently reflects this in global outlook. The internationalization of higher education can be linked to various internal and external changes in the international system. Education is becoming more invaluable to individuals. In today's environment, education provides individuals with a better chance of employment, which in turn leads to a better lifestyle, power and status.

The modification of knowledge as intellectual property has occurred particularly with regard to connecting the intellectual work of universities with community, business, and governmental interests and priorities. While such a tendency is often welcomed by so-called applied disciplines, it causes tensions between the more profitable applied subjects of science and technology, and those of basic theoretical enquiry, particularly in arts and humanities. This paper analyzes the impact of globalization on Education.

The present paper is divided in to Four Section as follows:

Section:1 Introduction

Section:2 Negative and Positive implication of globalization on education

Section:3 Role of Teachers in Higher Education with reference to Globalization and Role of Education in Meeting Challenges of Globalization:

Section:4 Conclusion

Section :1

1.1 Introduction

Globalization is a widely worn and practiced word by the generation of 21st century. It is a set of process by which the world in very rapidly being integrated into one economic space via increased international trade, the

internationalization of production- financial markets and commodity culture promoted by an increasingly network of global telecommunication system.

1.2 Meaning of Globalization

Globalization and its consequent process of liberalization and privatization have engaged much more than any other issue today. Globalization is also one of the most used but less defined and even less agreed upon term in economic and political discourses in the contemporary time. Hence, some would agree that instead of trying to define the form globalization. It may be expedient to locate the impact of globalization.

According to J. Hallak (1999), the globalization is based on the market

principles and mechanisms. Its main driving forces are:

- Ideological – the free market
- Economic – the capital and the profit
- Political – the governing / the power

The term Globalization means integration of economies and societies through cross – country flows of information, ideas, technologies, goods, services, capital, finance and people. Cross – border integration is multidimensional including cultural, social, economic and political dimensions.

1.3 What is Global Education?

The term 'global education' refers to the extent to which global development issues are integrated within the formal curriculum i.e education . Global education is seen as a way of extending students' views of the world by exploring their perceptions and connections. It helps them to recognize and think critically about different cultural, economic and political perspectives. Global education can be understood through five concepts that provide a conceptual framework for thinking about issues and building them into the curriculum:

1.4 Globalization and Education:

Globalization has transformed the world into a global village. Under the provisions of the General Agreement on Trade in Services (GATS), Indian education is bound on face formidable competition from the foreign players. In fact, number of foreign universities and colleges are making intensive efforts to enhance their presence in India by offering alluring packages of academic programmes for the gullible Indian students who, unfortunately, have a craze for foreign degrees. Surprisingly, many of these universities and colleges are not accredited in their own countries.

To check this abuse of the 'Globalization of Education' process, the All India Council for Technical Education (AICTE) has, in September 2003, has decided to regulate the entry of foreign universities into India as some substandard

foreign universities are cheating thousands of students in the country. Very often, even the parent bodies of these foreign universities are refusing to recognize the degrees awarded by these universities stating that the courses are not equivalent to their courses. In view of this, the AICTE stipulated that no foreign university could start a programme in India without its approval.

1.5 Globalization and Knowledge Society

Globalization and the transition to knowledge seem to create new and tremendously important demands towards universities as knowledge centers. Scientific research and development of technologies are crucial activities in a knowledge and information driven society and will become over more important in the future. The new role of universities is of 'knowledge centers, stretches out to other functions than science and research however Universities are called upon to take up responsibilities in society and culture at large, to deepen democracy and to dynamic cultures.

Section:2

2.1 Negative Implications of Globalization on Education

Similarly, the negative implications are: Movement of skilled students from developing to developed countries, easy availability of educational loan, technically better equipped institution and their practical and flexible approach study for attracting students, commercialization and corporate takeover of education system etc. All this leads to number of collision. The first major concern is that globalization leads to a more iniquitous distribution of income among countries and within countries. The second fear is that globalization leads to loss of national sovereignty and those countries are finding it increasingly difficult to follow independent domestic policies. More inflow of money has aggravated deep rooted problem of corruption in the most reputed colleges of different streams.

2.2 Positive Implication of Globalization on Education

There are few positive implications of globalization which are: India is one of the leading suppliers of the varied types of skilled manpower. Students are preparing themselves to face challenges before them in the global village. For education, expert advice is required which is now available. Technicians are accepting changing paradigms and are more securing facilities. Salaries are now more attractive than in the nineties. Students get selected by the companies through campus recruitment well before completion of their technical education. More emphasis is now on performance and not on number of years completed in the job. More flexibility in timings and work from home arrangements are becoming common. Office automation has helped improve efficiency of employees. More and more recruitments are being made using job portals. Earlier advertisements were placed in the newspapers. Scientific and technological innovations have made life quite comfortable, fast and enjoyable. People are less worried for government jobs as MNC's and private or public sector are offering more lucrative jobs. Extension of internet facility is available even in the rural areas.

Section:3

3.1 Requirements of Higher Education to meet the Challenges of Globalization:

3.1.1 Diversified Teachers:

To meet the need of globalization in education, teachers must be ready to play a diversified role in the classroom as: (i) Educator, (ii) Motivator, (iii) Guide, (iv) Counselor, (v) Coach, (vi) Assimilator, (vii) Generator, (viii) Facilitator and (ix) knowledge Communicator.

3.1.2 Committed Teachers:

Teachers must have commitment to the profession, learning, the society, human values commitment to achieve excellence for education.

3.1.3 Continuous Learners:

Teachers must continually educate himself. Learning about new advancement in education, new technologies and new ways to encourage their students to reach their full potential.

3.1.4 Competent and Skilled Teachers:

Teachers should be expert in adopting the new techniques of experimentation, observation, modernization and supervision.

3.1.5 National and International outlook:

Teachers must have national and international outlook. They must try to inculcate international understanding amongst the students. They should be capable enough to develop the spirit of world citizenship among the students. They need to have integrated point of view.

3.1.6 Role of Student :

- Students should be open minded, sensitive to society/ societal issues and must be ready to face the social challenges. For this they need to engage themselves with social activities to experience it all. They need to connect knowledge with experience or activity with one other.

3.2 Role of Education in Meeting Challenges of Globalization:

3.2.1 More Autonomy for Individuals:

Education must provide more autonomy to individuals in the society to spread knowledge. Society must aim to allow every individual to develop themselves freely.

3.2.2 Rebuilding the social link:

It is through education, the desire and benefits of living together can be learned by:

- Learning to work in teams and the development of individual abilities.
- Learning to listen to others and the events which surround us.
- Understanding economic, social and political environment whether at national or global level.

3.2.3 A society of Civilian:

To build a society of autonomous, there will be requirement of productive, participative and committed citizens will require a radical shift in emphasis of the

division in tasks between different levels and types of education.

3.2.4 More equal Development of Society:

The work place requires talented, creative and co-operative people. Education must contribute to a more equal development of society, i.e., where all members have a fair share in production as well as in consumption.

3.2.5 Different Goals:

Education throughout life should be based on four pillars of education which were highlighted by the Delors Commission, 1993-96 : (i) Learning to know, (ii) Learning to do, (iii) Learning to live together, (iv) Learning to be.

3.2.6 Task of elementary education:

Globalization entails an increase in the tasks of basic education. The globalised world needs a society that is made up of citizens capable of acting and thinking autonomously about the rapid social evolution.

3.2.7 Higher education – traditional tasks and new social functions:

The traditional task of higher education to produce the cadres of society should be revised in order to address the new demands generated by globalization.

3.2.8 Curriculum :

As the advancement in the field of science and technology new specialized areas are emerging like, biochemistry, bioengineering, computers science, nanotechnology etc. curriculum will emphasis value education, meditation and importance of science.

3.2.9 Method of Teaching:

Problem solving, Project method , Group work , Critical thinking ,Discussion , Travel and tours, Learning by doing, Observation , Learning by living that is integration with real life.

3.2.10 Aims of Education:

- To develop individual efficiency and social efficiency.
- To develop one's unique qualities, potentialities.

- To make a student aware of his / her freedom, responsibility and values that go with it.
- Focus on human concerns rather than objective reality and intellectualism

Section:4

Conclusion:

1. Education must be to be important to the students.
2. Education must be meaningful to the students.
3. Education i.e knowledge must be useful for the students.
4. Education must be cost effective.

Globalization, in a way an 'Entry Gate' to various fields of life, with of course leaving positive and negative effects on an individual. Ultimately, it is such a process which can't be stopped as it has become unavoidable in the present scenario due to more emphasis on technologically aided learning, shift from teacher centeredness to learner centeredness in teaching learning process, shift from centralization to decentralization of learning processes etc.

Now in the era of globalization, we should pay attention on four important factors to improve the standard of local education. These are:

- Global Curriculum
- Global Faculties
- Global Degrees and
- Global Interactions.

To meet the need of the hour, we have to think globally but act locally. So, to keep pace with the changing situation of the world, we have to think beyond addition, subtraction or cancellation of the existing curriculum of the legal education in India. Otherwise in future, it will lose its importance and will turn into a relic of the past.

There is a shift from the emphasis on national development to individual development. Education is not only an instrument of social change but viewed as an investment in the national development. Great educational revolutions achieve great economic evaluation. We have to focus on

the educational implications of globalization with more emphasis on technology aided learning. We have to concentrate more on development of ability to acquire new knowledge and interpret new values to stay together. Hence we have to focus more on introducing new curriculum matching the needs of globalization like, active citizenship, human rights, environmental issues, common core of universal values, giving importance to localization also protection of local knowledge and local language, designing courses for international students etc.

Reference

1. Best J.W., & Kahn J.V.,(2009). Research in Education (Tenth Edition). PHI Learning Private Limited. New Delhi
2. Buch, M.B. [Ed.]. Third Survey of Research in Education; 1978 – 1983. New Delhi: National Council of Educational Research and Training
3. Buch, M.B. [Ed.]. Fourth Survey of Research in Education; 1983 – 1988(Volume II). New Delhi: National Council of Educational Research and Training
4. Kothari C.R. (2004) Research Methodology Methods & Techniques (Revised Second Edition), Delhi : New Age International (P) Limited, Publishers
5. Walia J.S. (2005), Education in emerging Indian society, Paul Publishers. Jalandhar City
6. Borrow, Clyde, "The New Economy and Restructuring Higher Education." Thought and Action, Vol. XVI, No. 2, Fall 2000.
7. Bolc, Derek, Universities in the marketplace. The commercialization of Higher Education, NJ: Princeton University Press, 2003.
8. International Association of Universities' Survey Report(2003); 'Internationalization of Higher Education Practices and Priorities'.
9. Carnoy M., "Education and Open Society: A Critical Look at New Perspectives and Demands", Globalization, educational trends and the open society; OSI Education Conference 2005, Stanford University, School of Education
10. Kapoor K., Sahoo J., Lhungdim T. and Acharya P.K.(2007); 'Teacher Education in 21st Century': The Associated Publishers, Ambala.
11. National Knowledge Commission- Report(2009).
12. Rangarajan C., "Responding to Globalization: India's Answer"; 4th Ramanbhai Patel Memorial Lecture on Excellence in Education, February 25, 2006, Ahmedabad
13. Report of the committee on 'India Vision 2020' (2002): Planning Commission, Government of India, New Delhi.
14. Sagar K.V.(23-09-2005); 'Globalization of Education': Counter currents.org.
15. Srivastava S.K.(2004); 'Higher Education System in India: Challenges and Strategies for Reforms': World Bank Report.
16. Thorat S.(24-11-2006); 'Higher Education in India: Emerging Issues': Nehru Memorial Lecture, University of Mumbai, Mumbai.
17. S. Chinnammai, "Effects of Globalization on Education and Culture"; ICDE International Conference, Nov19-23, 2005, New Delhi.
18. P.V. Xavier, (2010), Foundation and Management of Education as system, Varisen Prakashan, Ahmedabad.
19. P.V. Xavier, (2010), Current Concern and Trends in Education, Varisen Prakashan, Ahmedabad.
20. www.ugc.ac.in
21. www.unesco.org
22. www.knowledgcommission.gov.in

Effect of various Socio-Demographic factors on Prevalence of Anaemia Among Adolescent Girls in Amravati (M.S).

Mrs. Rachana M. Sirsat

- Asst. professor, Dept. of Home Economics, Bhartiya Mahavidyalaya, Amravati (M.S).

Abstract : *Anaemia is a serious public health concern in most developing countries including India and the prevalence of anaemia is quite high among adolescent girls. A cross-sectional study was carried out among school going adolescent girls in Amravati city in Maharashtra from Nov. 2015 to April 2016 with the objectives of studying the prevalence of anemia and the various socio-demographic factors in relation to anemia. Multistage random sampling was used to select the requisite number of girls. A total of 250 school going adolescent girls between 10-19 years of age were interviewed. Information regarding their socio-demographic characteristics was collected and the girls were also examined for presence or absence of pallor for anemia. Statistical analyses were done using percentage, Chi-square test, and odds ratio. The prevalence of anemia was found to be 51.1.% and 48.8% in rural and urban school going adolescent girls respectively and significant association of anemia was observed with religion, caste, family type and socioeconomic status (p value < 0.05). There is need to develop certain strategies for intensive adult education, nutrition education and dietary supplementation including anemia prophylaxis for correction of anemia in such small age group.*

Introduction:

Adolescence has been defined by the World Health Organization as the period of life between 10-19 years. In India, adolescent girls constitute a vulnerable group of Anemia (iron deficiency anemia) and other health problems like Protein energy malnutrition. The common causes for Anemia include inadequate intake of dietary iron, infectious diseases, deficiencies of micronutrients like folate, vitamin B12, some inherited conditions such as thalassemia etc. Adolescent girls need extra iron for menstruation in addition to growth and development. Iron deficiency anemia impairs cognitive and behavioral development resulting in reduced scholastic performance. Further, low iron stores throughout childhood may contribute to a delayed menarche and impaired immune response. Anemia in adolescent girls in future attributes to certain problems like high maternal mortality rate, high incidence of low birth weight babies and high perinatal morbidity and mortality.

Some Indian studies on anaemia in adolescent girls revealed that > 70% of adolescent girls of low socioeconomic status had Hb levels <11 gm/dl. Some other factors are also proven to be associated with the causation of anemia. The present study focuses on the prevalence of anemia and its relationship with various socio-demographic factors among adolescent girls in Amravati, Maharashtra.

Method:

The present cross-sectional study was carried out among adolescent girls in Amravati district from Nov. 2015 to April 2016. A sample size of 250 adolescent girls in the age range of 10-19 years was obtained in following manner:

A Girls High school in Amravati city was selected randomly from the lottery method and after taking permission from school authorities, adolescents girls from standard 5th to 12th (age range 10 -19 years) were selected by systematic random sampling. Detailed information was collected on a predesigned and

pretested proforma about the socio-demographic characteristics in relation to anemia by orally and supplemented with clinical examination. Socio economic status was calculated using modified Kuppaswamy scale in urban area and Pareek scale in rural area. The statistical analysis was carried out using SPSS 16.0. for Windows.

Results:

Among the 250 school going adolescent girls, 131 were found to be anemic with a prevalence rate of 52.4% (Table 1). About 48.8 % urban school girls and 51.1% rural school girls were anemic and this difference was statistically insignificant.

Table 1: Prevalence of anemia among school going adolescent girls

Anemia	Rural	Urban	Total	P value
	Adolescent girls (%)	Adolescent girls (%)	Adolescent girls (%)	0.53
Present	67 (51.1)	64 (48.8)	131 (52.4)	
Absent	56 (47.0)	63 (52.9)	119 (47.6)	
Total	123	127	250	

The prevalence of anemia was more in Hindu girls(54.2 %) compared to Muslim girls (41.6%) respectively (Table 2) and this was statistically significant (p < 0.05).

Table 2: Prevalence of anemia in Adolescent girls according to Religion

Religion		Anemic (%)
Hindu	214	116 (54.2)
Muslim	36	15 (41.6)
Total	250	131

Overall prevalence of anemia was highest among Scheduled Caste & Scheduled Tribe (SC & ST) adolescent girls (55.5 %) and was statistically significant (p < 0.05) – Table 3.

Table 3: Prevalence of anemia in Adolescent girls according to Caste

Caste		Anemic (%)
General	48	20 (41.6)
OBC	193	106 (54.9)
Others (ST & SC)	09	05 (55.5)
Total	250	131

According to table 4, adolescent girls with birth order in the range of 3-4 were found to be more anemic (60.3 %) than others .

Table 4: Prevalence of anemia in Adolescent girls according to Birth Order

Birth order		Anemic (%)
1-2	168	84 (50)
3-4	53	32 (60.3)
=5	29	15 (51.7)
Total	250	131

Following table shows that the adolescent girls having nuclear family were more anemic (56.0%) than joint family and this change was statistically significant (P < 0.05)

Table 5: Prevalence of anemia in adolescent girls according to family type.

Family type		Anemic (%)
Nuclear	191	107 (56)
Joint	59	24 (40.6)
Total	250	131

Table no. 6 shows that the overall percentage of anemic girls was more in SES IV (57.55%) and this was statistically significant (P < 0.05) . Adolescent girls in the urban area with SES IV were more anemic (60%) than others while girls in rural area with SES III (57.8%) were more anemic than others.

Table 6: Prevalence of anemia in adolescent girls according to Socioeconomic status (SES)

SES	Rural		Urban		Total	
		Anaemic (%)	Total	Anaemic (%)		Anaemic (%)
I	-	-	09	02 (22.2)	09	02 (22.2)
II	21	09 (42.8)	25	14 (56.0)	46	23 (50.0)
III	64	37 (57.8)	58	27 (46.5)	122	64 (52.4)
IV	38	21 (55.2)	35	21 (60.0)	73	42 (57.5)
Total	123	67 (54.4)	127	64 (50.3)	250	131 (52.4)
P value	P < 0.05		P > 0.05		P < 0.05	

Note: None of the girls were in SES V.

Discussion:

The present study revealed the overall prevalence of anaemia as 52.4 % in school going adolescent girls in the Amravati district. Findings of the present study are in accordance with Kapoor *et al.* (60%), Singh *et al.* (56%), Rana *et al.* (60%) and Seshadri *et al.*(63%). However some studies like Chaturvedi *et al.*, Kotecha *et al.* and Agarwal reported a higher prevalence of 73.7%, 74.7% and 47.6% respectively These differences in the prevalence of anemia may be due to difference

in the geographical study area and other associated factors.

In the present study, a significant association of anaemia was found with religion and caste ($p < 0.05$). The overall prevalence of anemia was greater among Hindu girls (54.2%) than Muslim girls (41.6%). More number of Hindu Girls in the study than Muslim girls, consumption of a vegetarian diet with low bioavailability of iron etc could be the responsible factors for more prevalence of anemia in Hindu girls. It was similar to the findings of Kakkar *et al*. There is a high prevalence of anemia among girls belonging to scheduled Tribe and castes which is comparable to the study conducted by Singh with urban population of Meerut City, Uttar Pradesh, India. The reason for this could be lack of money, either due to poverty and / or lack of knowledge about child care practices. In the present study, the association of anemia with birth order is found to be insignificant while Rawat *et al* observed a significant association in their study.

In this study, girls living in nuclear families were found to be more anemic than girls with joint families. Lack of proper care or inattention might be responsible for this. Gupta *et al* also found similar results in their study. Present study also revealed significant association between SES and the prevalence of anemia ($p < 0.05$) which may be because of availability of high quality food with better SES and may be due to better awareness among parents about the nutritional requirement of girls during the adolescent period. Rawat *et al* and

Chaudhary *et al* also reported a significant association between SES and prevalence of anemia. In the present study, no significant association was observed with birth order.

Conclusion:

Anemia is a serious public health problem in most of the developing countries like India and the higher prevalence of anaemia among adolescent girls is of great concern. More than half of the adolescent school going girls were found to be anaemic in the present study and various factors like religion, caste, family type and SES were found to be associated with the higher prevalence of anemia. There is a strong need to develop strategies for prevention, early identification and correction of this serious problem through following measures:

- -Improvement in the socio-economic status of the community through poverty alleviation programs.
- -Strengthening of Anaemia prophylaxis programs for adolescent girls including nutritional education.
- -Regular health checkups of adolescent population.
- -Health Education to adolescent population through health personnel, NGOs etc.
- -Health Education to Teachers and parents about anemia, balanced diet, small family size, family planning, child care practices etc.

Reference

1. Kulkarni MV, Durge PM, Kasturwar NB. Prevalence of anemia among adolescent girls in an urban slum. *Natl J Community Med* 2012;3:108-11.
2. Mittal MB, Abhay RS, Yadunath MJ, Vilasrao JK. An intervention on iron deficiency anemia and change in dietary behavior among adolescent girls. *Int J Pharm sci* 2011;3:40-2.
3. Kakkar R, Kakkar M, Kandpal SD, Jethani S. Study of anemia in adolescent school girls of Bhopal. *Indian J Community Health* 2010;22:38-40.
4. Chaudhary SM, Dhage VR. A Study of Anemia among adolescent females in the urban area of Nagpur. *Indian J Community Med* 2008;33:243-5.
5. Singh R. Socio-demographic factors causing anaemia in adolescent girls in Meerut. *Health Popul Perspec Issues* 2008;31:198-203.
6. Singh J, Singh JV, Srivastava AK, Suryakant. Health status of adolescent girls in slums of Lucknow. *Indian J Community Med* 2006;31:102-3.
7. Kotecha PV, Patel RZ and Nirupam S. Prevalence of anemia among adolescent school girls, Vadodara district. Vadodara: Government Medical College, 2000.

✍ . . . **“A Study of Fast Food and Their Effect on the health of Adolescent Girls and Boys in Beed City”**

Smt.Jadhav Manju B.

- Department of Home science, Sow. K.S.K. College, Beed (M.S.)

Abstract : *The present research work was undertaken to study the knowledge of adolescent's girls and boys. About food habit, daily food consumption pattern, nutritional awareness. About 600 adolescents girls and boys, in the age group of 13 to 18 were selected at random. The information gathered with the help of questionnaire. The data were presented in tabular form. The study revealed that help of the total girls (58.33) and boys (48.33) were vegetarian. The girls (55.66) and boys (60.00) eat fast food more frequently when they are in group.*

KEY WORDS: Adolescents, Food-habit, Food consumption, Nutritional status.

INTRODUCTION

The world 'Adolescence' is derived from the Latin verb 'adolescere', which means "grow to maturity" Adolescent has been defined by WHO as the period of life spanning between 10-19 years and the youth as between 15-24 years. Young people, when referred to as such, are those between 10-24 years of age. They are no longer children, but not yet adults.

In today's world scenario, fast food has become a prominent feature of diet for adolescents. The rapidly changing food consumption patterns and diet transition emerging in the society due to economic growth and new lifestyle choices it demands variety food products. It is clear that fast food is generally unhealthy. Many research studies shows that consuming fast food is a nutritional hazard and it only provides empty calories. This kind of food has no vitamins and minerals. Fast food is loaded with saturated fat and high calories, and its low in fibre and nutrients.

The WHO has reported the rising in incidence of obesity and chronic diseases such as cardiovascular disease, cancer, osteoporosis, dental caries and diabetes

among those who consume more of fast foods and soft drinks. They have proved that there is a link between many of these diseases and the pattern of food consumed. This shows that there is a need to change marketing strategies for the promotion of health enhancing foods (Tatiana Andreyeva, Kelly, Harris, 2011). The relationship between soft drink consumption and body weight is so strong that for each additional soda consumed, the risk of obesity increases 1-6 times (Panchali Das, 2007).

The famous microbiologist Dr. Michael F. Jacobson coined the phrase "Junk food" in 1972 to describe unhealthy or non-nutritious food. There are numerous additives that must be used in Junk food and they can cause health problems. For examples Monosodium glutamate (MSG) is a flavour enhancer commonly added to Chinese food, canned food/vegetables, soups and processed meals that cause hypothyroidism, headache, nausea, weakness, difficulty in breathing, drowsiness, rapid heartbeat, and chest pain.

Teenagers are frequents different visitors to fast food restaurants, different store, visits occur immediately after school or

colleges. There is lot of information on fast food that adolescents can get through website, schools or colleges, magazines and T.V. and so on.

Considering all this aspects, the present study was fabricated to explore food habit, food preferences and dietary pattern in Beed city, Maharashtra state, India.

OBJECTIVES

The objectives of the present study are -

- 1) To study family background of adolescents girls and boys,
- 2) To know the food habit of adolescent girls and boys.
- 3) To know the nutrition awareness of adolescents girls and boys.

METHODOLOGY

The present study comprised of fast food intake and their effect on the health of adolescents girls and boys in the Beed city. The sample consists of randomly selected 300 girls and 300 boys belonging to 13 to 18 years in Beed district in Marathwada region of Maharashtra state.

The data will be collected by structure questionnaire cum interview schedule. The information regarding family background, food habit of adolescents Girls and Boys, Nutrition awareness and consumption of fast food will be collected. The collected data tabulated and analyzed to calculated percentage.

RESEARCH FINDING AND DISSCUSSION.

Table 1 showed that the family background information of the adolescent girls and boys. It is clear from the table that among the total sample 50% sample were girls and 50% were boys.

The age distribution of the adolescents girls and boys showed that half of them belonged to the age group of 13-15 years. About one third belonged to the late adolescence group 16-18 years.

Regarding type of family half of the adolescents came from nuclear families and 44% adolescents came from joint families and the rest from extended families.

As per religion of the sample 59%, 26% and 10% of the respondents were Hindu, Muslim and Christian respectively. Regarding to the education of parents nearly half of the fathers and mothers were graduates and post-graduates and 80% of the mothers and 33% of the fathers were educated up to high school.

Majority of the family income was less than Rs.10,000/- and 32% families were having income in the range 10,000-20,000. And about 22% of the families were having income in the range of 20,000-30,000. And only 5% families having income above 30,000.

Table 1. Family background information of the Adolescent Girls and Boys

Particulars	Total - N=600 (%)	
Gender		
Girls	300 (50)	
Boys	300 (50)	
Age(In completed years)		
13-15	355 (59.16)	
16-18	245 (40.83)	
Type of family		
Nuclear	295 (59.16)	
Joint	265 (25.83)	
Extended	40 (6.6)	
Religion		
Hindu	355 (59.16)	
Muslim	155 (25.83)	
Christian	60 (10)	
Other	30 (5)	
Educational Qualification	Father	Mother
Non-literate	11 (1.83)	30 (5)
Middle school	20 (3.33)	10 (1.66)
High school	33 (5.5)	80 (13.33)
Higher secondary	75 (12.5)	55 (9.16)
Graduation	190 (31.66)	170 (28.33)
Post-Graduation and higher	185 (30.83)	120 (20)
Others	86 (14.33)	135 (22.5)
Family Income		
Up to 10,000/-	237(39.49)	
10,000-20,000/-	200(32.6)	
20,000-30,000/-	132(21.99)	
Beyond Rs.30,000/-	31(5.16)	

Figure in parenthesis indicate percentage

Studies from several countries showed that adolescents food habit and meal pattern were associated with family socio-economic status (Ahmed et.al., 1998) Table 2 illustrates food habit of the adolescents Girls and Boys. It was observed from the table 2 that 58.33%,31.66% and 10% of the adolescent girls were vegetarian, non vegetarian and egtarian respectively. Regarding boy it was seen that 48%, 40% and 12% of boys were vegetarian, non-vegetarian, and egtarian respectively.

In general, adolescents in the most countries have three meals (Siega-Riz et.al.,1998,Cruz,2000), owing to urbanization and the change of lifestyle, the meal pattern of adolescents have its own characteristics, breakfast skipping, dieting, and snacking are important problems of adolescents worldwide (show,2000,Saluelson,2000).

Table 2.Food habit of adolescents

Particular	Girls'(N=300)	%	Boys'(N=300)	%
Food habit				
Vegetarian	175	58.33	145	48.33
Non-vegetarian	95	31.66	120	40
Egtarian	30	10.00	35	11.66
Meal Pattern				
One meal pattern	70	23.33	55	18.33
Two meal pattern	100	33.33	105	35
Three meal pattern	130	43.33	140	46.66

Figure in parenthesis indicate percentage

Present study showed that 43.33% Girls and 46.66%of Boys take three meal pattern, 33.33% Girls and 35% Boys take two meal pattern. And only 23% girls and 18%boys were having one meal pattern. Majority of the respondents were skipping meals due to lack of time.

Table 3. Fast food consumption pattern of adolescents Girls and Boys.

Particular	Girls % N=300	Boys % N=300
In Group	155 (55.66)	180 (60)
Alone	60 (20)	75 (25)
With opposite Gender	85 (28.33)	45 (15)

Figure in parenthesis indicate percentage

Table 3 showed that fast food consumption pattern of adolescent girls and boys. It is clear from the table 55.66% Girls and 60% Boys eat fast food more frequently when they are in group. Few percentages that is were 20% Girls and 25% Boys eat fast food when they were alone. And fast food consumption with opposite gender was more in girls i.e. 28% than boys i.e.15%

Table 4. Nutrients awareness of adolescents Girls and Boys

Particular	Girls % N=300	Boys % N=300
Aware about balanced diet	120 (40)	110 (36.66)
Know about nutrition	85 (28.33)	105 (95)
Know about Nutritious foods	90 (30)	95 (31.66)
Know about different nutrients	125 (41.66)	111 (37)
Functions of nutrients	70 (23.33)	75 (25)
Sources of nutrients	100 (33.33)	80 (26.66)
Different diseases of various nutrients	95 (31.66)	85 (28.33)
Daily requirements of foods	55 (18.33)	60 (20)
Know about food for good health	125 (41.66)	120 (40)

Figure in parenthesis indicate percentage.

Table 4. Showed that, Nutrients awareness of adolescent girls and boys. It is clear from the table that about 40% girls and 36.66% boys were aware about balanced diet. Regarding knowledge about nutrition 28.33%girls and 35% boys were having

knowledge about nutrition. Besides these 30 % girls and 31.66 % boys were aware about Nutritious foods. Near about 41.66 % girls and 37 % boys were having knowledge about different nutrients. Regarding function of nutrients 23.33 % girls and 25 % boys were having knowledge about function of nutrients. About 33.33 % girls and 26.66 % boys were knowing sources of nutrients. About 31.66 % girls and 28.33 % boys were knowing different deficiency diseases of various nutrients. About 18.33 % girls and 20 % boys were knowing about daily requirements of foods. About 41.66 % girls and 40 % boys were knowing about food for good health.

Conclusions

- From this research paper it can be concluded that, a few numbers of adolescent girls and boys were aware of healthful and non healthful foods and not

aware about balanced diet. Majority of girls skipped their breakfast and sometimes Dinner also. Busy life schedule and less time make adolescents fast food addiction. It was found that the fast food consumption pattern observed in group was common. They did not take their regular meals in proper quantity. Few adolescents were known about nutrition and nutritious foods for good health. Therefore, it is necessary to promote healthy eating habits among adolescents and educate them about ill effects of fast food

Reference

1. Ashakiran & Deepthi R, (2012), Fast food and their Impact on Health, JKIMSU, Vol.1, No.2, ISSN 2231-4261, p.p. 7-15.
2. Damian K. Francis et al., Fast-food and sweetened beverage consumption: association with overweight and high waist circumference in adolescents J. Public Health Nutr. 12(8) p.p. 1106-1114.
3. Gaikwad S.R., (2013), Impact of nutrition education on adolescent girls of Purna Maharashtra, Pelagia Research Library, Ad. in applied sci. Res, 4(1):386-391, ISSN:0976-8610.
4. Goyal Anita and N.P. Singh, (2007), "Consumer perception about fast food in India: an exploratory study, British food J. Vol.109 No.2, p.p.182-195.
5. Goel S. Et al., (2013), Increasing Proclivity for junk food among overweight Adolescents Girls in District Kurukshetra, India, Int. J. of Bio. Sciences, Vol.2(3), p.p. 80-84.
6. Sing P. and Sing A., (2008), Increasing allurements for fast food in adolescent girls of urban area Varanasi, Ind. J. Prev. soc. Med., 39 (land 2), p.p. 24-27.
7. Sing Priya et al., (2012), Impact of Nutrition counselling on consumption pattern of junk foods and knowledge, Attitudes and practices among Adolescent Girls of working mothers, J. Hum Ecol, 39(3), p.p. 221-227.
8. Vaida Naheed., (2013), Prevalence of fast food Intake among urban Adolescent student's Inter. J. Eng. and Sci. (IJES) Vol.2 p.p. 353-359, ISSN: 2319-1813, ISBN: 2319-1805.

Social Realism in Aravind Adiga's Short Stories

Dr. Sarje S.K.

• Siddharth College Jafarabad, Jalna (M.S.)

ABSTRACT - *Arvind Adige, a socially committed novelist, has produced a good deal of literature. His novels fall into two categories, namely social and autobiographical. He focused his attention on the sufferings, misery and dejection of the impoverished as a result of the exploitation of the downtrodden of the Indian society. Religious hypocrisy, feudal system, the place of woman in the society, poverty, hunger and exploitation are some of his common themes. In all the novels Arvin Adige conveys a social message to the people of India regarding modern Indian society and how the poor people are living in crushing poverty. He stands in the front line of Indian Writing in English. He writes realistically and his characters are the persons whom he met. He is undoubtedly the greatest artist of Indian Writing in English. His great works represent to us the lives of India's poor in a practical and sympathetic manner.. Adige's *Between the Assassinations* has classic component as it deals with the struggle of the poor people in India against the traditional social order and the life history of young children, youth and starving millions of Indian people. In each stage their tragedy deepens and intensifies without any relief. Adige has taken the theme of his novels from real life and so his novels are nothing but social realism. The present research paper is an attempt to highlight how social realism is reflected in Adige's short stories.*

Keywords: hypocrisy, oppressed, impoverished, downtrodden

Introduction –

Arvind Adige, a socially committed novelist, has produced a good deal of literature. His novels fall into two categories, namely social and autobiographical. He focused his attention on the sufferings, misery and dejection of the impoverished as a result of the exploitation of the downtrodden of the Indian society. Religious hypocrisy, feudal system, the place of woman in the society, poverty, hunger and exploitation are some of his common themes. In all the novels Arvin Adige conveys a social message to the people of India regarding modern Indian society and how the poor people are living in crushing poverty. He stands in the front line of Indian Writing in English. He writes realistically and his characters are the persons whom he met. He is undoubtedly the greatest artist of Indian Writing in English. His great works represent to us the lives of India's poor in a practical and sympathetic manner. His novels and short stories present minute pictures of Indian society, with special focus on the plights of poor people. Adige's first novel deals with the

misery of the crushed and oppressed person and his struggle for a better life. His subsequent novels and short stories are almost a deviation on the same theme. Adige's *Between the Assassinations* has classic component as it deals with the struggle of the poor people in India against the traditional social order and the life history of young children, youth and starving millions of Indian people. In each stage their tragedy deepens and intensifies without any relief. Adige has taken the theme of his novels from real life and so his novels are nothing but social realism. The present research paper is an attempt to highlight how social realism is reflected in Adige's short stories.

Born and brought up in a traditional South Indian family, Adige is a true Indian both in spirit and thought. Much has been said about Adige as an outstanding and an unassailable story teller. If Mulkraj Anand is considered as a socially committed novelist, Adige is often applauded as a painter of vivid Katter, a microcosm of Indian social milieu. Adige has published four short stories *The Sultan's*

Battery, Smack, Last Christmas in Bandra and The Elephant between 2008 and 2009, drawing upon social economic problems to explore the real picture of modern Indian society. These short stories are an abridged version of his second novel *Between the Assassinations*. It has been published in India, and apparently refers to that period between the assassination of our former Prime Ministers Smt. Indira Gandhi and her son Rajiv Gandhi. His novels and short stories promised the rise of a revolutionary novelist in India. His writings mainly reflected poor man's problems and Adige through his writings has never taken the eye of the underprivileged: he

Strikes a blow on their behalf. His eyes miss nothing and some of his analogies are delightfully fresh. His short stories give the picture of the life of the extremely needy people like rickshaw pullers, scavengers, small poor children and also drug addicts.

Since the publication of *The White Tiger*, Adiga has been a controversial figure known for his unusual forthrightness. In his short stories like *The Elephant, Smack* Adiga draws upon the exotic to discuss about the injustice of some people having too much and some so little. *The Sultan's Battery* is the story of a young boy who is having AIDS. In *Last Christmas in Bandra*, Adiga universalizes and makes public about his personal experiences suggesting that underprivileged people in India are living like stray dogs. He tries to give messages to the people that the life style of the deprived is miserable.

Adiga is an author in the confessional mode. The confessional writer deals with their personal emotional experiences which are generally taboo with a tone of utter sincerity. The facts are not always true, but there is no deviation at all from emotional truth. Confessional novelist always tries to relate the private experience with the outer world as it is. His novels characterize frustrations and disillusionments with a captivating frankness. He tried to assert his individuality maintaining his identity.

The Sultan's Battery is an intriguing little story by Aravind Adiga, in which he has touched the point of 'karma' and fate. The moral of the story is that the man who sells fake

medicines ends up caring for someone; it also reveals the existence of fraud doctors in our country. The story of Ratnakar Shetty, a struggling lower-middle class salesman who helps a young man to fight AIDS, reflects that one should not give up the fight. Adiga also highlights the custom of the boys visiting brothels and invites these diseases. To hide their diseases the young boys go to fake doctors and these doctors are cheating the innocent people who lose their lives by taking bogus medicines. Ratnakar also saw many people who were waiting to see the real doctor;

These were the same ones who came to him – older, sadder versions; men who had been trying to shake off venereal disease for years, who had thrown bottle after bottle of white pills at it, to find no improvement – who were now at the end of a long journey of despair, a journey that led from his booth at the Dargah, through a long trial of other hucksters, to this doctor's clinic, where they would be told at last the truth (Adiga, *Between the Assassinations* 300). *Smack* is the story is about the little children called Soumya and Raju, who became beggars in search of money to buy drugs for their father who was a drug addict. The children were forced to beg on the streets and earn money to get smack for their addicted father who work at a construction site. Adiga describes the pathetic condition of the drug addicts in their working places. He explains how the children's father was ill-treated by the foreman.

It is really a heartbreaking story of civilized India. We may call it as the story of rural migration to cities and the life in slums is seen through the eyes of the little children of a construction labourer. The story portrays the true picture of India where we can see the oppressed women and children work hard or even beg to earn money so that the male can get alcohol or smack. Soumya's mother also works as a labourer. It is a terrifying fact that the father is so arrogant that he sends his two children to earn some money so that he can buy drugs. The children face an arduous day without food, but keen to get the drugs for their father. The children were worried about their father's condition without drugs. He was lying on a blue mat, apart from everyone else. They

want to help him. Soumya and Raju are ready to get the drugs from the place called Bunder where drugs are easily available. For getting the drugs for their father these children face all the hardships for the whole day without food. The following words of Adiga are the real picture of Indian society which we used to see in our day to day life. "He was sitting on a wooden board with wheels. Whenever a car slowed down at the traffic light in front of the hotel, he rolled up on his wooden board and begged from one side; she begged from the other side of the car" (220). After begging for the whole rainy day they got only nine rupees. Instead of getting something to eat, they gave it to the people who are selling drugs. The children did not even know what is that. "Taking a pouch made of newspaper-skin out of his pocket, he tapped it: white powder, like crushed chalk, poured out. He took out a cigarette from another pocket, sliced it open, and rolled it tight. He held the cigarette up in the air and gestured with his other hand to Soumya" (224). The children did all this because they do not want to see their father suffering. Adiga, in this short story clearly picturise the worst condition of the poor people and also depicts the society we live in. He also gives the message that the children are sent by their parents for begging not only to lead their livelihood but also to meet their illegal demands. Adiga always wrote about the reality of our modern Indian society and his basic themes are hunger, poverty and exploitation. He used to write the real facts he comes across in daily life. He focused his attention on the suffering, misery and wretchedness of the poor people. Soumya Bhattacharya writes in *The Independent* about his short story *Smack*,

Adiga gets under the skin of these characters and writes about them with insight and empathy in a way few other Indians writing in English do today. In "The Cool Water Well Junction", a father addicted to drugs sends his small daughter on an errand to get him smack from the other side of the town. The girl goes, with her little brother, and after an arduous day return with the little packet. But the brother, exhausted and annoyed by the long journey, comes home and loudly lies that someone had given the girl "a hundred rupees but she never gave me anything to eat or drink". The dark

denouement to the story - it takes all of a couple of hundred words – is terrifying (24 July 2009).

The exceptionally interesting short story *Last Christmas in Bandra* of Aravind Adiga is not only the story of a pitiable woman, but also the true picture of Indian society. He has asserted himself in larger than private contexts, and has discovered the means to release the energy of his hidden anger by creating powerful literature. Here he talked about the story of a woman who has been deprived of her natural power, pressure towards self-sacrifice and does not care for her pains. But here is the story of a lady scavenger whose son is in an orphanage. When the foreigners wanted to adopt her son, she refused to give her son to them. She left the child in an orphanage at birth. She has never seen him since she gave birth to that boy. When the author explained to her that these foreigners will take him to a good home, feed him well and give him clothes, even then she refused to give her nod. The author asked the lady why she is not giving the consent, she replied that he is her son. Then and there the author thought, this person before me was not a mother, who is meant to show selfless love for her children, but the incarnation of selfishness, like the dog that sat in the manger. Here the author shows his feelings which are filled with hatred for all the poor of our country, who live like animals, vote for the most corrupt politicians, and insist on staying poor dragging this country down. When the mother was asked to show her hands, to his surprise, he saw some terrific marks on her arms. Those are all rat bites. There were black welts that ran up and down her arms down to the fingers.

Cheney is a man who is completely frustrated with life and the world. He is the protagonist of Adiga's short story *The Elephant*. He works for the benefit of his master, but earns tips from the customers. He awfully feels harsh about his job because the remuneration is very low and the work is tiresome. Because of this he wants to leave this profession and get another job but faced only failures. He has tried in so many places, but could not find a job. Not able to resolve the problem, Cheney realized that there is no option for him so he has to remain a rickshaw puller. The story ends unexpectedly, as Cheney realizes that his

career desires were stopped by corrupt employers. Throughout the story Adiga describes the suffering of the rickshaw pullers.

If the thing to be delivered was light, like a mattress, he was not allowed to take a cycle-cart; it had to be carried on his head ... The weight of the mattress had seemed unbearable, it compressed his neck and spine and sent a shaft of pain down his back. He was virtually in a trance ... Uphill again. Leaning forward out of his seat, Cheney was straining hard; the breath entered his lungs like a hot poker (185 - 187).

All the novels of Aravind Adiga are Indian in sensibility and content. They deal with the Indian environment and reflects its civilization often ironically. The total freedom that language could offer was his exploration and language to express himself fully in all his intricate situations. There is no denying the fact that Aravind Adiga's focus of the issues surpasses that of his predecessors and contemporaries. He with frankness and impervious honesty, deals with various problems of poor people, declares poverty is the true cause for breaking laws.

Conclusion -

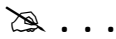
Thus, Adiga has tried to create rough characters in all their accuracy. Adiga shows his concern over the organized evil in the society

which is the cause of the miseries of people who are living below the poverty line. This organized evil is the real enemy of the society. It deliberately denies the basic human rights to the unprivileged class. Adiga wants to awaken the exploited, suppressed, dehumanized classes of the society.

He feels that exploiting the working class has been our national sin which we are committing for centuries together. They are forced to such a depth that they sink lower and lower and cannot rise above. They have been pushed to such a deprived life that it makes them feel subhuman. Adiga wants to uplift them from the deep. He hopes for happiness for the entire Outcaste downtrodden who try their level best to exist under exploitation and strive for the good life. He feels that if the poverty is alleviated, they can free themselves from the slavery. Adiga wins the poise of his readers and establishes a close pleasant association with them as well as with his characters. His social realism is persistent by his creative visualization which is carried out for the purpose of art as well as for the manifestation of social reality.

Reference

1. Adiga, Aravind. *Between the Assassinations*. India: Picador, 2008.
2. "Last Christmas in Bandra." *The Times*. 19 Dec. 2008. Online text. Web. 5 Feb. 2014.
3. "Smack." *The Sunday Times*. 16 Nov. 2008. Online text. Web. 5 Feb. 2014.
4. "The Elephant." *The New Yorker*. 26 Jan. 2009. Online text. Web. 5 Feb. 2014
5. "The Sultan's Battery." *The Guardian*. 18 Oct. 2008. Online text. Web. 5 Feb. 2014.
6. Bhattacharya, Soumya. "Between the Assassinations by Aravind Adiga." Review.*The Independent*. 24 July 2009. Web. 4 Feb. 2014.
7. Robins, Peter (9 August 2008). "Review: *The White Tiger* by Aravind Adiga". *The Telegraph*. Archived from the original on 17 January 2010. Retrieved 2008-10-16.
8. "I highlighted India's brutal injustices: Adiga". *Rediff*. 16 October 2008. Archived from the original on 17 January 2010. Retrieved 2008-10-16.
9. www.the-criterion.com The Criterion: An International Journal In English ISSN: 0976-8165 Vol. 6, Issue II April 2015 .

A Study of the Narrative Style and Technique of Arundhati Roy's "The God of Small Things"

Mr.Siddhaarth Ghagare

- Ph.D Research Scholar Dr.B.A.M. University, Aurangabad (M.S.)

Abstract : *The present research paper aims to study the narrative style and technique in Arundhati Roy's famous booker prize winner novel "The god of small things". Arundhati Roy writes in a style truly different from that other indo-English novelist-both male and female of the country. She writes differently to a great extent and in doing so breaks many of the accepted rules of language. There are passages in this novel where the technique overrides the content and one often has a feeling that the story gets shifted under the weight of her style. Her proclivity to experiment with language and its poetic attributes as well as her rapidly switching points of view , seeking to fuse the past and present create difficulties in the way of the readers. For long stretches the narratives appears to get bogged down while description pile up.*

Keyword: - Arundhati Roy's "The god of small things", Narrative style, Technique, Booker prize.

Introduction

Arundhati Roy is an Indian novelist activist a world citizen. She won the booker prize in 1997 for her first novel "The god of small things". Arundhati Roy was born in Shilling Meghalaya to a pearlite Syrian Christian mother and Bengali Hindu father, a tea planter by profession. She spent her childhood in Aye Menem in Kerala schooling in Corpus Christi. She left Delhi from Kerala at the age of 16 and embarked on a homeless lifestyle, staying in a small hut with tin roof within the walls of Delhi's:Faros shaha kotla and making a leaving selling empty bottles. She then proceeded to study Architecture, where she met her first husband, the architect Gerald Da Cunha. They eked out a living, selling cakes on the beaches of Goa for around seven months. Back in Delhi she was cast in the role of a tribal bimbo in a film, "Massey Saab" by Prada kishen with, her second husband.The book is semi-autobiographical and major part captures from her childhood experiences in Ayemenem. The publication of "The god of small things" catapulted Arundhati Roy to international fame. Notable books of the year

1997. The novel is patchwork of flashbacks and length tracks that weave together to tell story of the family. Arundhati Roy is one of the foremost novelist of this tradition. Showing exceptional awareness of the social crisis and sensitivity to the problem. She used a compressed language, a thrifty style to foreground the essential predicament of the socially oppressed to give social reality in her novel.

Discussion

There are no doubt , both admires and critics of Arundhati Roy's preoccupation with style the western critics and revival have hailed as one of the finest users of English language in recent years , while her critics point out that to an Indian mind anything done in excess evokes revolution and the book is never touched by anyone. Here are the comments by Luella Lobo Prabhu:
"When I read through the whole book-slowly and painfully,but with a dogged determination to finish, I began by being in charmed with the language which for the first few pages, brought to my mind one more literary

comparison: Thomas Hardy's visual Activation, of space in **Egdon Heath**. However after a few pages were read, I found the endless Heaping of similes and metaphors, a self-conscious and tedious exercise. In describing a single item of scenery, with not one blot of metaphors, one feels the author is practicing dictum 'nothing succeeds like excess' (**Oscar wild**)" (R.S.p.77)

What precisely is the excessive preoccupation with the stylistic and linguistic devices that has created such sharp reactions? Let us take a deeper look at it. But we can divide the formal and stylistic elements into certain broad categories
1) Structure : the most prominent aspect of the god of small things is its structure. The author used clipped scenes an episode and either juxtaposes then or fuses them into unusual scenes. The story is narrated from different angles, the major one being that of the two children, Rahel and Estha. Who's inside / outside perception of the realities takes us to places where we cannot hope to go – the very core of feelings.

The novel moves along different planes of sensation, using multiple time – frames. The old flash-back technique is used deftly to shuttle across time barriers and waves a new kind of 'super-realistic' experience. This 'shuttling technique' is in action throughout the novel. In the beginning we are in midst of two scenes , Sophie's funeral ceremony , and Ammu's Encounter with inspector Thomas Mathew at Kottayam Police station the novel begins with a scene that is reminiscent of how a cinematographic camera builds up a scene. It is simple in its broad sweep of the frame – picking up bits and pieces of the scene objectively. The outside world of trees, bluebottles, the green countryside, wet weather of June, paper vines snaking up electric pole, etc., and the old house of Ayemenem to which Rahel returns. From here on memorise awakened by small incidence rise like dust on a battered road to cover the pages. Soon enough we see Rachel's visit getting mixed up with memorise

of her relation with her brother Estha, old Mammachi and so on.

2) Satire : Satire from the prominent stylistic element in this novel. It is all over and cannot be missed. It is in the vision of things done to people; the vision of men's lives twisted by those in power, the perceptions the power alliance between various pockets of authority. Through its use the author expresses her intense dissatisfaction at the state of affairs and her anger at the sham being practiced by hypocrites. Satire brings out the co-existence of the mutually incompatible elements and forces, the essential contradiction in the lives of people, pulling in the mask off their faces and holding them up to ridicule. Arundhati Roy's satire operates on different planes.

1. Language
2. Characters
3. Situation
4. Incidents

The very opening section that portrays the outward Environment of the Ayemenem gives us clear indication.

"The house itself was empty. The doors and windows were locked. The front verandah bare. Unfurnished but the sky blue playmouth with chrome tailfins was still part outside, and inside Baby Kochamma was still alive". (Roy-p.2)

3) Irony : If there is a heavy dose of satire in the novel there has to be strong element of irony also , because satire without irony is devoid of animation and liveliness irony works more subtly, causing pin – prick feelings of discomfort and creating and intensely amusing effect "The flag that fluttered on the roof had grown limp and old. The red had blade away" (Roy- p.13) the ironic sting of the last sentence can't not be missed underlining the truly bourgeois character of the Marxist who had deviated from the principled stand of revolutionary transformation. The image of the red flag limp and old with its discoloured look symbolizes the duration of the revolutionary zeal.

3.1) Irony in Language Arundhati Roy's characteristically powerful use of language

has multiple functions: on significant function is that of revealing ironically force in certain situation. According a Handbook of literary terms, Concepts and movement. "Irony involves the explicit expression of the appraisal of a situation, character or attitude, but connotes or suggests in easily comprehensible terms the opposite or a different meaning" She uses irony in her book , "Like the sheaves of rise in joseph's dream, like a press of eager natives petitioning an English Magistrate, the old houses had been arranged around the history house in attitudes of deference.'Heritage' The hotel was called".(Roy- p.126)

4) Humor : the style and language of Arundhati Roy are throughout sustained by a bubbling exuberance and play fullness that evoke comical mood. Although there is a striking about Ms. Roy's typical mixture of satire, irony and poetic flights of imagination, it is difficult to resist the temptation to find comparison with Charles Dickens' approach to life's harsh realities or LewisCarroll's sense of fantasy. She has perhaps thoroughly imbibed all these significant influences which appear in traces here and there. The realities are mostly presented through the eyes of children whose view of things frequently gives away to adult's perceptions. A unique link , therefore is established between the child – like vision and that of grown – ups so easily able to switch one from the other , resulting in a mixed view of the word and the variegated lead in it by people.

We find the author taking extraordinary freedom with perceptual framework. Here is a small example of a child's view point is employed."The luggage would be in the boot Rahel thought that boot was a lovely word. A much better word, at any rate, than sturdy,

sturdy was a terrible word. Like a dwarf's name. **Sturdy cushy Omen** – a pleasant, middle – class, God – fearing dwarf with low knees and a side – parting". (Roy- p.46) Here is another instance,

Ambassador Rahel looked down and saw that in her Bata sandals her toes we are trying to disconnect themselves. Twitching to join someone else's feet and that she couldn't stop them. Soon she'd be without toes and have a bandage like the leper at the level crossing".(Roy- p.148)

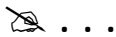
Humor seems to arise naturally where the author portrays scenes involving children because in a world leaving under the gloomy shadow of adult scheming, children innocent talks embody attempts to see relation between things and people that do not normally appear.

Conclusion

Ms. Roy has used narrative style and technique. She used the stream of – consciousness technique with supreme felicity; yet there are gaps in her narrative structure that her lack of mature craftsmanship prevents her from filling. It is, through these gaps that thereader runs the risk of falling with little grip left over the main storyline. Ms. Roy puts under focus the deliberately constructed agencies of cruelty that work against women's interests. In this all are involved, so called progressive politicians, the family members, the police etc. At last we may say that Ms. Roy has used very carefully narrative style and technique for the social injustice present in Indian society by this remarkable novel "The God of Small Things."

Reference

1. Roy Arundhati. The God of Small Things, India ink 37, ISBN 8186939024.
2. The God of Small Things. Flamingo, 1997. ISBN 0-00-655068-1.
3. Dr.Rajimwale Sharad. The god of small things, Rama brothers PVT. LTD. Educational publishers, Jana plaza 2021, Bank StreetKarolBag, New Delhi-110 005.

Social Realism in the God of Small Things of Arundhati Roy

Shinde Sunil Achyutrao

- Ph.D. Research Scholar Dr.B.A.M. University, Aurangabad (M.S.)

Abstract : Arundhati Roy's 'the God of Small Things' has widely been hailed as the finest, the most bold and artistically adventurous novel to appear in recent years in Indian English. It is vibrant with a rebellious spirit which seeks to break away from the conventional paradigms in its selection of a challenging theme and narrative modes. By highlighting the age-old anguishes of the untouchable represented here in Velutha, the helpless women in a middle class traditional family, Ammu and her daughter Rahel, Arundhati Roy critiques the deep-rooted social conventions of exploitation of those living on the margin. In order to unravel the deep scars, inner turmoil, painful tensions and agonies of those helplessly trapped and hunted, the novelist projects the hard social realism of our post-modern time with all her artistic talent as a creative writer and with all her committed vision as a social activist. Arundhati Roy's main aim is to show the real condition of society through her theory of social realism. This research paper examines how Arundhati Roy presents the glimpse of social realism and true picture of society through many incidents in the novel. The God of Small Things is a great work by Arundhati Roy which presents the glimpse of social realism. In this novel Roy creates a microcosm that encompasses wife battling infidelity, emotional insecurity, pride and death within one family in the southern Indian state of Kerala. Gender discrimination, untouchability, corrupt police administration, problems and clashes of culture all are the best examples of social realism. The theme of the novel is the confrontation between 'The Big Man' and 'The Small Man'. 'The Big Man' stands for lantern and 'The Small Man' stands for candle. In the novel two small persons Ammu and Velutha have to leave the world for big things. There are many social problems in Roy's novel The God of Small Things. The most important social issue of the contemporary society is untouchability. Velutha represent the untouchable who has been since a long time exploited by society simply because he belongs to the so called lower caste. Roy also tells that a respectable woman is called a veshya. The relation of Ammu and Velutha is the key note of the novel that brings about catastrophe and misfortune on all. The most obvious motif of the novel is the inseparable role of sex in human life where no other factor can work. Universal laws of human biology cause the tragedy of Ammu and Velutha. Ammu's insignificant presence in the family and society forces her to go against dominant mainstream culture that blocks her ways of freedom and liberty. Human society is an amalgam of difference in terms of status, interest, talent and opinions because heterogeneity and diversity are the facts in human life. Through The God of Small Things Roy tries to sensitize this society to the cruelty of some of its useless traditions. It describes the details regarding the changing political scene in Kerala problems besetting woman in a male dominating society.

INTRODUCTION: –

Social Realism developed as a reaction against idealism and the exaggerated ego encouraged by Romanticism. With a new sense of social consciousness, the social realists pledged to

“fight the beautiful art”, any style which appealed to the eye or emotions. They focused on the ugly realities of the contemporary life and sympathized with working class people, particularly the poor. They recorded what they saw in a

dispassionate manner. It is known as social realism. And if we go through dictionary-Social is a word that means living in company or convivial or pertaining to society. The other meaning may be used as inter-dependent. If we live in society we are called social. Realism means theory in regard to things in their true nature or freedom from prejudice. Social Realism may be defined as reality of the society - its culture; its customs contemporarial values all are included in social realism. The word Social Realism is used by Arundhati Roy in a very profound and vivid manner. In many incidents and situations, we feel as such things are just happening before us. "The God of Small Things has it all : the echoes, calls and the cries of the Earth. But more importantly, an intellectual daring. This... is not just an extraordinary novel, but an uncoiling spring of human foreboding and inevitability. It is quite simply unbeatable." "The God of Small Things is a great work by Arundhati Roy which presents the glimpse of social realism, its true picture through many incidents described in the novel. "In The God of Small Things, Roy creates a microcosm that encompasses wife battling in fidelity, molestation, emotional insecurity, pride and death within one family in the Southern Indian state of Kerala." Gender discrimination, untouchability (a great evil of society, corrupt police administration, problems & clashes of cultures, all are the best examples of social realism. In these aspects, we can see the reality of the contemporaries.

Social realism

The theme of the novel is the confrontation between 'The Big Man' and 'The Small Man'. In the novel two small persons, Ammu and Velutha have to leave the world for the big things. "Even later on the thirteen nights that followed this one instinctively, they stuck to the small things. The Big things ever lurked inside. They knew that there was nowhere for them to go. They had nothing. No future, so they stuck to the

small things." "The God of Small Things is a realistic portrayal of the gender discrimination prevalent in Indian society. Ammu is the central character who yearns for pleasure and happiness and for a life far from hurdles and constraints. As a little girl, Ammu had to face a lot of worries and anxieties, fret and fever of life. She had to face the cruelty of her father, Pappachi who used to beat her and her mother, Mammachi with a brass-vase. Ammu was also deprived of the higher education. Pappachi thought that college education is not at all useful for a girl. Arundhati Roy is the popular Booker Prize winner Indian novelist who is deeply connected with India's social problems. She has depicted all the problems faced by common man. She has tried to focus our attention towards the burning problems of the society. First of all we discuss what is social realism? Social realism developed as a reaction against idealism and the exaggerated ego encouraged by romanticism. With a new sense of social consciousness the social realists' pledged to fight the beautiful art and any style which appealed to the eye or emotions. They focused on the ugly realities of the contemporary life and sympathized with working class people particular the poor. They recorded what they saw in a dispassionate manner. It is known as social realism. Social is a word made from two different words that are social and realism. Social is a word that means living in company or convivial or pertaining to society. The other meaning may be used as inter-dependent. If we live in society we are called social. Realism means theory in regard to things in their true nature or freedom from prejudice. Social realism may be defined as reality of the society-its culture, its customs; contemporarily values all are included in social realism. The word social realism is used by Arundhati Roy in a very profound and vivid manner. In many incidents and situations we feel as such things are just happening before us. Roshin George

comments that the novel is an experiment one and its characters are as real as life.

Arundhati mixes fact and fiction in such an expertise manner that many people takes the characters as real and they say that the story is purely autobiographical. By narrating the day-to-day events in a very realistic language Roy narrows the distance between the scholarly and the ordinary readers. Unlike the moderns who wrote only for the elite readers. Roy writes for both elite and the low. *The God of Small Things* is a realistic portrayal of the gender discrimination prevalent in Indian society. Ammu is the central character who yearns for pleasure and happiness and for a life far from hurdles and constraints. She had to face the cruelty of her father Pappachi who used to beat her and her mother Mammachi with a brass-vase. Ammu was also deprived of the higher education. Pappachi insisted that a collage education is “an unnecessary expense for a girl.” (Arundhati Roy *The God of Small Things* New Delhi: Penguin Books Ltd., 1997. 38)

But her brother Chacka was sent to Britain to study. Arundhati Roy flings a harsh satire on the man's domination over woman. She appears to say that a woman is not mere a toy or an object of pleasure or a man to gratify the man's baser passion but the Nobel and richest part of a man's life. In a country like India where patriarchal system is very strong women suffer mentally, physically and sexually. In this way Arundhati Roy puts under focus the deliberately constructed agencies of cruelty that work against women's interests. She has presented all the burning problems of the society in her novel. *The God of Small Things* has all the social aspects. Sufferings by women in India are an unacceptable fact. All women characters in the novel suffer and Velutha who is untouchable also suffers. The novel reveals that in all walks of life he suffers due to the scorn and segregation of the upper caste people. The 'touchable' workers in paradise pickles sniff at him because “according to them caravan's were not meant to be

carpenters”. The novel also gives a thorough insight into problems of children in our society. Children being the most vulnerable group require priority on all levels- civil, social, culture, political, etc. They need utmost support in bad times as well as in good times at familial, national and international fronts. Article 39 in our constitution pledges to provide children opportunities and facilities to develop in healthy, free and dignified way. It also asserts their protection against all sorts of exploitation. In fourth chapter 'Abhilash Talkies' Estha is sexually exploited by the orange drink lemon drink man. In his whole life he does not forget this incident. Rahel is also exploited by the society at many places of life. Another more important social issue of the contemporary society is untouchability. Velutha along with a number of Dalit untouchable's covers to the Christian religion to be immune to the victimization of a cattiest but his conversion and his technical expertness apart from many other good things never bring any fruitful results in this callous society. Velutha along with his father always goes to the Aye Menem house to deliver coconut plucked from the trees. But they were never allowed to enter the room. They were not permitted to touch a thing that a 'touchable' touched. Velutha life runs into trouble after he gets attracted to Ammu that makes him sort of trespasser into a touchable woman's world and a victim of a touchable woman's heart. Ammu and Velutha are both attracted to each other and indulge into immoral activities on the banks of the river beside the History House. “They had known each other before life began. There is very little that anyone could say to clarify what happened next”.(327-328) Velutha who is an Indian idol of Dalit heroism is a socially discarded, politically neglected and physically tortured character who wants to rise above his stature but is mercilessly put down to the lowly ground. A character who harbors in his heart of hearts, a great love for Ammu and her twins, a character who though a great

expert in his work and duty is not properly rewarded. A character that though thoroughly devoted to the cause of the party is not helped by the leader of the party Mr. Pilli. He is a character who has to suffer the scourge of untouchability.

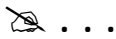
Conclusion:-

Thus Roy described one another social problem in her novel is clashes of culture. It is story of men and women who have been neglected at the 'margins' of society and have to pay a heavy price for being born either an untouchable or a woman. Ammu, a heroine of the novel violates the laws of the so called mainstream culture and develop her relations with Velutha, a caravan (untouchable). Her act of crossing the boundaries and fences of society is a sign of revolt against the mainstream culture. By her revolt Ammu establishes a new subculture with Velutha and breaks the norms of age-old mainstream culture which is more inhuman and less accommodative. Ammu's innocent children are also

marginalized and sidetracked by the family members of the Aye Menem house. The social forces victimize them due to their mixed parentage and their mother's revolutionary act of violating the social norms of not having chosen a person from her own caste. Ammu's insignificant presence in the family and society forces her to go against dominant mainstream culture that blocks her ways of freedom and liberty. Human society is an amalgam of difference in terms of status, interest, talent and opinions because heterogeneity and diversity are the facts in human life. Whatever the steps Ammu has taken against the mainstream culture should not be considered as a result of her interest and need. Actually she was forced to take such steps. Yet she is blamed as a cultureless woman who has crossed the boundaries of her caste, community and culture. To conclude we can say that the novel is forceful plea for the uplift of the downtrodden and the have-nots in Indian society.

Reference

1. Arundhati Roy, 1997. The God of Small Things: Penguin books.
2. The Algebra of Infinite Justice. New Delhi: Penguin Books Ltd. 2001.
3. MohitK.Roy 2001. Roy's Fictional World. Delhi B.R. Publishing Corporation.
4. <http://www.enotes.com/homework-help/dicuss-social-realism-god-od-small-things-239521>

A study of Socio-Economic and Educational Conditions of Muslim in India

• **Shaikh Asma Shahin**
• **Dr. Ambhore S. S.**

• Ph.D Research Scholar
• Dept. Of Economics, Jawaharlal Nehru College,
Aurangabad (M.S.)

Abstract : *Socio-economic condition is an important indicator to measure the development level of any community. This paper is based on the secondary data. The main objective of the study is to explore the socio-economic condition of Muslims in India. Though there is paucity of literature and data about this classified as backward community, it is an attempt to gather the data from various sources and put together in a systematic fashion and analyzed. Indicators such as population, sex ratio, literacy, educational, work participation rate representation are discussed. Hence, one can easily understand the plight of the community who are the victims of a process of invidious discrimination in Indian society.*

Keywords: Muslims, Socio-Economy, Education.

INTRODUCTION

The larger section of population of India, in contrast, is non-Muslim, but Muslim population is still the third largest in the world (following Indonesia and Pakistan). India has one of the most diverse indigenous populations. People belonging to many religions like Hinduism, Islam, Buddhism, Jainism, Sikhism and Christianity live in this country since time immemorial. Muslims constitute the largest minority community with 14.2 per cent population of this country at the end of 2011 census.

Table No.1 Population by religious groups

Name of Religion	Percentage to total population
Hindus	79.8
Muslims	14.2
Christians	2.3
Sikhs	1.7
Buddhists	0.7
Jains	0.4
Other religions	0.9
India	100

Source: -Census of India Report 2011

The total population of India in 2011, 79.8 per cent are Hindus while Muslims

account for 14.2 percent and Christians 2.3 percent respectively of the total population. Sikhs account for 1.7 per cent of the total population. The proportion of Buddhists, Jains and other religions are 0.7 per cent, 0.4 per cent and 0.9 per cent respectively.

Literacy rate by religious communities

The rate of literacy of the population computed for 2001 Census after excluding the population less than 7 years of age is found to be 64.8 per cent for the whole country, male literacy percentage being 75.3 per cent while the percentage for female being 53.7 per cent. Except Muslims and other religions, all the rest of the major religions have literacy rates higher than the national average. Jains have the highest total literacy rate of 94.1 per cent followed by Christians with 80.3 per cent. Buddhists with 72.7 per cent occupy the third position. The lowest total literacy rate of 47 per cent is found among other religions. Hindus have a total literacy rate of 65.1 per cent which is slightly above the national average while Muslims have a

total literacy rate of 59.1 per cent, below the national average.

Table No. 2: Literacy rate by religious communities

Name of Religion	Literacy Rate (Total)	Literacy Rate (Males)	Literacy Rate (Females)
Hindus	65.1	76.2	53.2
Muslims	59.1	67.6	50.1
Christians	80.3	84.4	76.2
Sikhs	69.4	75.2	63.1
Buddhists	72.7	83.1	61.7
Jains	94.1	97.4	90.6
Other religions	47.0	60.8	33.2
India	64.8	75.3	53.7

Source: - Census of India Report 2001

The pattern of the total literacy rates emerged among the major religious communities is followed in general among males and females also. Muslim has the lowest literacy rates for both males (67.6 per cent) and females (50.1 per cent). Jains have the highest literacy rates for both males (97.4 per cent) and females (90.6 per cent). In the second place Christians have 84.4 per cent for males and 76.2 per cent for females. While for males, Buddhists (83.1 per cent) occupy the third position, for females the position has gone to Sikhs (63.1 per cent). In the case of the Hindus, the male literacy rate (76.2 per cent) is above the national average of 75.3 per cent whereas the female literacy rate (53.2 per cent) is slightly below the national average of 53.7 per cent.

The gap of male-female literacy rates is the lowest among Jains which is only 6.8 per cent points against the

national gender literacy gap of 21.6 per cent points. Christians also the gap is as low as 8.2 per cent points. The biggest gap is found against other religions (27.6 per cent points) followed by Hindus (23 per cent points) and Buddhists (21.4 per cent points).

Educational attainment represents human capital accumulation and determines, to a large extent, the employment prospects of an individual. Thus, it is important to study the distribution of population by educational attainment before taking up a discussion on employment and its correlates. Per 1000 distribution of persons of age 15 years and above by their general educational level has been presented in Table No.3, separately for rural males, rural females, urban males and urban females. The corresponding results for the State/UTs have been given in Statement It is seen from Table No.3 that among persons of age 15 years and above, the literacy rate was the highest for Christians. The literacy rates for rural males, rural females, urban males and urban females of Christians were 86 per cent, 77 per cent, 94 per cent and 88 per cent, respectively while the over-all literacy rates for these categories of persons were 74 per cent, 50 per cent, 90 per cent and 76 per cent, respectively. Among Muslims, the literacy rates for rural males, rural females, Table No.3 1000 distribution of persons of age 15 years and above by general education level for major religious groups.

Table No.3 Distribution of Literates by Educational Level, Religious Community

General Educational Level	Name of Religion									
	Hinduism	Islam	Christianity	Sikhism	All	Hinduism	Islam	Christianity	Sikhism	All
	Rural Male					Rural Female				
Not Literate	25.7	30.9	14.2	25.7	26.0	50.5	52.6	23.2	40.3	49.8
Literate & Upto Primary	24.8	30.7	24.6	22.8	25.3	21.3	26.0	26.0	20.5	22.0
Middle	20.6	19.1	23.2	18.8	20.5	13.4	12.4	20.2	11.0	13.5
Secondary	14.9	11.2	18.4	18.6	14.7	8.2	5.7	15.2	15.8	8.2
Higher Secondary	8.4	4.6	8.7	11.5	8.0	4.4	2.1	7.2	8.7	4.2
Diploma/Certificate	0.9	0.8	3.2	0.7	1.0	0.3	3.0	0.4	0.4	0.4
Graduate	3.9	2.1	6.3	1.9	3.7	1.6	0.9	4.3	2.6	1.6
Postgraduate & Above	0.8	0.6	0.1	0.5	0.8	0.4	0.1	0.9	0.7	0.4
Secondary & Above	28.9	19.3	38.1	33.0	28.1	14.9	9.1	30.6	28.2	14.8

	Urban Male					Urban Female				
Not Literate	9.0	19.0	5.9	13.9	10.4	22.3	34.5	11.9	23.5	23.6
Literate & Upto Primary	14.8	24.2	12.9	14.6	15.9	16.6	21.8	13.6	15.3	17.2
Middle	16.9	21.4	18.2	11.4	17.5	14.9	16.3	19.6	10.0	15.3
Secondary	19.6	17.5	23.1	24.4	19.5	16.2	13.3	17.9	17.6	15.9
Higher Secondary	14.5	9.5	15.5	14.6	13.9	12.8	7.6	13.5	14.5	1.21
Diploma/Certificate	3.1	1.3	4.8	1.2	2.9	1.3	0.8	4.7	0.7	1.3
Graduate	16.5	5.6	15.1	14.1	15.0	11.8	4.8	15.7	12.7	11.1
Postgraduate & Above	5.3	1.4	4.5	5.7	4.8	4.0	0.9	3.2	5.6	3.6
Secondary & Above	59.0	35.3	63.0	60.0	56.1	46.1	27.4	55.0	51.1	43.9

Source: -NSS 66th round (2009-10)

It is seen from Table No.3 that among persons of age 15 years and above, the literacy rate was the highest for Christians. The literacy rates for rural males, rural females, urban males and

urban females of Christians were 86 per cent, 77 per cent, 94 per cent and 88 per cent, respectively while the over-all literacy rates for these categories of persons were 74 per cent, 50 per cent, 90 per cent and 76 per cent, respectively. Among Muslims,

the literacy rates for rural males, rural females, urban males and urban females were 69 per cent, 47 per cent, 81 per cent and 65 per cent, respectively. Among the major religious groups, proportion of persons of age 15 years and above with educational level secondary and above was the highest for Christians, followed by Sikhs. These proportions for rural males, rural females, urban males and urban females among Christians were 38 per cent, 31 per cent, 63 per cent and 55 per cent, respectively as against the corresponding proportions of 28 per cent, 15 per cent, 56 per cent and 44 per cent, respectively for these categories of persons at the all-India level.

Table No.4 Monthly per capita consumer expenditure (MPCE)

Name of Religion	MPCE(Rs)		
	Rural	Urban	India
Hinduism	888	1797	1125
Islam	833	1272	980
Christianity	1296	2053	1543
Sikhism	1498	2180	1659
Others	880	2074	1402
Total	901	1733	1128

Source: -NSS 66th round (2009-10)

Household monthly per capita consumer expenditure (MPCE), which serves as a proxy for income, is usually taken to reflect the living standard of household. In the NSS 66th round survey on employment-unemployment, data on consumption expenditure was collected through a separate abbreviated work sheet, which was integrated with the employment and unemployment schedule. Based on the data on household consumer expenditure collected through the worksheet from the sample households surveyed in the NSS 66th round (2009-10), Table No. 4 presents

the results on monthly per capita household consumer expenditure (MPCE) for each of the major religious groups. Table No. 4 shows that, for both rural and urban India, average MPCE was the highest for the Sikh households, followed by Christians and Hindus. At the all-India level, the average MPCE of Sikh household was Rs. 1659 (Rs. 2180 in urban areas and Rs. 1498 in rural areas) while that for Muslim household was Rs. 980 (Rs. 1272 in urban areas and Rs. 833 in rural areas).

Different Religious Groups by Household Type

Table No. 5 shows that, among different sources of earnings of the rural households during 2009-10, self-employment in agriculture and non-agriculture together was the major source of earnings for a large number of households of all religious groups. About 47 percent of rural households belonged to the household type self-employed in agriculture or self-employed in non agriculture. The proportion of households getting major income from self-employment was the highest among Sikhs (48 per cent). Within self-employed, majority of the households of all the religious groups, other than Muslims, belonged to the category self-employed in agriculture. The proportion of households with major income from self-employed in agriculture was the highest among Sikh households (about 36 per cent). The corresponding proportions were 33 per cent for Hindus and 30 per cent for Christians. About 25 per cent of the Muslim households belonged to the household type self-employed in non-agriculture. The proportion of households belonging to the household type rural labour was the highest among Muslims (about 41 per cent). Within the category of rural labour households, the proportions of households classified under was the highest for Hindu households (26 per cent), followed by Muslim (23 per cent) and Christian households (21 per cent).

Table No. 5: All India rural Different religious groups by household type

Name of Religion	Household Type						
	Self Employed (Se)			Rural Labour (Rl)			
	Agriculture	Non Agriculture	Subtotal	Agricultural Labour	Other Labour	Sub Total	Others
Hinduism	33.2	14.5	47.7	26.1	14.4	40.5	11.8
Islam	21.4	24.9	46.3	23.2	17.5	40.7	13.0
Christianity	29.5	14.7	44.2	20.9	14.2	35.1	20.7
Sikhism	35.6	12.4	48.0	20.3	19.4	36.7	15.3
Others	35.6	8.6	44.2	31.3	12.3	43.6	12.2
India	21.9	15.5	47.4	25.6	14.8	40.4	12.2

Table No. 6: All India Urban Different religious groups by household type

Name of Religion	Household Type			
	Self Employed (Se)	Regular Wage/ Salaried (Rws)	Casual Labour (Cl)	Others
Hinduism	33.3	41.2	13.0	12.5
Islam	45.5	30.4	15.5	8.6
Christianity	22.1	42.8	18.0	17.1
Sikhism	36.1	35.7	14.0	14.2
Others	34.8	41.2	11.6	12.3
India	34.7	39.7	13.4	12.1

Source: - NSS 66th round (2009-10)

For urban India, the household types were classified as self-employed, regular wage/salaried, casual labor and others. As seen in Table No 6, during 2009-10, the major source of earnings of a large number of urban households was regular wage/salaried employment. The proportion of households belonging to the household type 'regular wage/salaried' was the highest for Christians (43 per cent), followed by Hindus (41 per cent). Among the major religious groups, the proportion of urban households with major source of earnings as self-employment was the highest for Muslims (46 per cent). It is also observed that, though there were noticeable differences in the proportion of households belonging to the household types 'self-employed' or 'regular wage/salaried' over the religious groups,

the proportion of households belonging to the household type 'casual labour' were not substantially different among various religious groups.

CONCLUSION

The second largest religion in the India, Muslim has a total of about 14.2 percent of the entire India's population. Balance sex ratio is an indicator of equal status of men and women. Moreover, it also indicates the level of socio-economic development in a society or within a community. Literacy rate are low among the Muslims in India and it is worse in those areas where Muslims constitute half or more population in India. But the major concern is low Literacy for Muslim women who directly influence the low aggregate of the community's Literacy; The study found that as the level of educational level increases the percentage of Muslims educational

attainment decreases sharply. This trend of course puts an impediment in the development of the community as education is supposed to be the main instrument for bringing about social, economic inclusion and durable integration of people particularly those 'excluded', from the mainstream of any society. The regular wage/salaried of Muslims is less than in India as well as the majority community.

Reference

1. Rakesh Basant (2007), "Social, Economic and Educational condition of India Muslims." Economic and Political Weekly. Vol. 42(10): 828-832.
2. Md. Mainuddin (2010), "Understanding reality: Population Growth, Distribution and Educational status of Indian Muslim". Asia Pacific Journal of Social Sciences. Vol. 2 (2): 82-104.
3. GOI, (2006). Social, Economic and Educational Status of Muslim Community of India – A Report. New Delhi: Prime Minister's High Level committee, Cabinet Secretariat, Government of India.(Chairperson Justice Rajinder Sacher).
4. Abusaleh Sheriff (1995), "Social and Economic and Demographic Differentials between Hindus and Muslims in India". Economic and Political Weekly. Vol. 30(46):2947-2953. March18, 1995.
5. Md. Moinuddin (2011) "Socio-Economic conditions and Political Representation of Indian Muslims: A study in West Bengal" International Refereed Research Journal, Vol. 2: 124-134.
6. Government of India (2013). National Sample Survey 66th Round, Report Published by Oxford University Press, New Delhi.
7. Khan Azim A. (2011), "Education, Economic and Social status of Muslims in Western Uttar Pradesh (A case study of Aligarh, Bulandshaher, Meerut and Moradabad Districts). Journal of Exclusion Studies. Vol. 1(1): 1-18.
8. Government of India (2001).Various Census Report, Published by Oxford University Press, New Delhi.
9. Nazeerudin (2012), "Muslim Minority exclusion and Development Issues: Need for inclusive policy". Zenith International Journal of Multidisciplinary Research. Vol. 2(1): 395-401.
10. Gopal Sing (1983), Report on Minorities. New Delhi: Ministry of Home Affairs, Government of India. (Chairperson Dr. Gopal Sing)
11. "Unemployment among Muslim Dropping, Shows NSSO Data" The Times of India - 19 Aug 2013.
12. "Surprise, Surprise - Muslim are India's Poorest and Worst Educated Religious Group." International Business Times.21 Aug 2013.

The Comparative Study of U. R. Ananthmurthy's Samaskara and Steinbeck's The Grapes of Wrath: Novels of Social Realism

Ms. Kadam Rupali C.

- Ph.D. Research Scholar, Dr.B..A.M. University, Aurangabad (M.S.)

Introduction:

The present research paper is modest attempt of comparative study between Indian and American novels, in which 'social Realism' is employed. Indian novelist, U. R. Ananthmurthy's *Samaskara* (1960) and American novelist John Steinbeck's *The Grapes of Wrath* (1939) are selected for the study. Ananthmurthy is Kannadian realistic writer who writes about Indian society with reformatory purpose. He focuses caste –distinction and outdated religious custom in his novel. John Steinbeck is proletarian writer who focuses class –distinction and exploitation of proletarian class in his novel with purpose to aware the people. The paper aims close reading of selected novels. To analyze the novels in context of two terms realism and Social realism. The paper focuses the close association between social realism and Indian fiction.

The Statement of hypothesis: The primary aim of reading novels is to reveal social realism in selected novels. The novels reveal social problems such as caste –system, class-distinction, of poor's, exploitation outdated religious custom etc. It is hypothesized that selected novelists have their own views about religion and social system. They exhibited social reality to highlight social follies in their novel. There can be similarities and difference between social realism employed in selected novels. The present paper is an attempt to testify hypothesis mentioned above and come to conclusion, making

comparative statement about social realism used in selected novels.

The Term Realism Defined: The realism in its broadest sense has been employed in large number of areas: art, literature, aesthetics, philosophy and law. Even before the term was taken up serious literary discussions, it had gained significance in philosophy. Etymologically 'realism' means 'thingism' as the adjective realism is taken from Latin 'res' meaning 'thing'. The term 'realist' thus viewed, some kind of objectification which says that objects are to be defined not by their inherent qualities or limits but by their relation to a fixed observer governing a closed system a stance that was developed during the renaissance period. Realism in its border sense means the portraying of human life as it is in literature. As a critical term, it was accepted in literary discussion towards the beginning of the nineteenth century. [Ian Watt p.10]

According to Ian Watt, realism is the defining characteristic which differentiates the work of the early eighteenth century novelists from previous fiction [p.10] the history of realism is thus not different from the history of novel. The Oxford Dictionary describes the novel as factious prose narrative of considerable length, in which characters and actions are representative of real life are portrayed in a plot of greater or lesser complexity. Walden Dennis states three reasons of intimate relation between novel and realism: the intimate relationship between the history of

genre and concept of realism the fact that the nineteenth century novel has, close association with the family of features and conventions related to realism and continuing use of realistic mode in fiction, drama and television [p. 17] William Raymond elaborates the term realism in his essay "Realism and Contemporary Novel". "The definition is ordinary, contemporary, everyday reality, as opposed to traditionally romantic or legendary subjects". In highest realism. Society is seen in fundamentally personal terms and persons in though relationship in social terms". The integration is controlling, yet, it is not achieved by an act of will. If it comes at all, it is created and can perhaps only record within the structure and style of realistic novel". [p. 300, 314]

The Term Social Realism Defined: The term, 'Social realism' is closely associated with the term, 'Realism' in literature. The term is also known as 'socio - Realism', is artistic movement expressed in literature and other visual and realistic arts which depicts social and racial injustice, economic hardship, through unrevised pictures of human struggles; often depicting working abilities as heroic. It means presentation of social realities as it is in work of art. There is difference between social realism and socialist realism. The term social realism designates the depiction of social life as really it is. The Penguin Dictionary 'socialist realism,' designates dominant style of soviet literature and art from 1937 onwards which is characterized by heroic depiction of labour and glorification of communist Party [p. 357]

Indian English Novel : Social Realism

Indian Literature in English has occupied a greater significance in world literature. Indian writers have contributed substantially to the modern English literature. A novel has been acquired as

prestigious form of social expression in Indian English Literature since the origin of Indian English Literature. The Indian fiction in English is accepted as a significant part of third world or new literatures. The early decades of the twentieth century witnessed the rise of many writers whose literary manifesto was to write for social, political and economic purpose. The purpose was not only to throw light upon the social evils and malpractices prevailing in the society in those days but also to employ fiction to the cause of social amelioration. The proliferation of novel in Indian English manifests itself multifarious encompassing almost every aspect of Indian social life. In the last one hundred years or so, this staggering branch of literature has blossomed like a fragrant flower and has become golden gate for the world to see India through. The earliest Indian writers valued social significance in their writing. One of them states:

I hold that novel must have social purpose. It must place before the reader something from society's point of view. Art is not necessarily for arts sake. Purposeless art and literature which is much in vogue does not appear to me as a sound judgement. []
— Bhabani Bhattacharya

Bankim Chandra Chatterjee's Rajmohan's wife (1864), which is typical of a transitional period in the history of Indian literature was the first attempt made by an Indian to produce a novel in English. The factors that helped, shaped and moulded the growth of the Indian literature in English arose as much from the political and social problems of a colonized country, as from indigenous narrative traditions of ancient culture. The earliest realist novelists like Romesh Chandra Dutt, Bankim Chandra Chatterjee, Rabindranath Tagore, Henry Derozio, Toru Dutt and Sarojini Naidu. The works of these writers reflect the socio-

political situations existing in the country which is "faithfully mirrored right from the early phase of reformist exuberance to the growth of a revolutionary consciousness among the common masses of India."

The Indian novel in English began as a novel of social realism but not as a romance or historical romance. Tagore successors like Mulkraj Anand, R. K. Narayan and Prem Chand's preoccupation was with the downtrodden and the destitute. The early decades of the twentieth century witnessed the rise of many writers whose literary manifesto was to write for social, political and economic purpose. The purpose was not only to throw light upon the social evils and malpractices prevailing in the society in those days but also to employ fiction to the cause of social amelioration. The proliferation of novel in Indian English manifests itself multifarious encompassing almost every aspect of Indian social life. In the last one hundred years novelists also gave their limited contribution through their writings. Indian novels aimed at the elimination of social evils and superstitions, desiring social reforms. They show an awareness of the local color, regional life and some right values through their thoughts and actions. Socio-cultural and political changes, social evils like castes, purdah pratha, child marriage, poverty, exploitation, disparity, cultural-conflict, historical happenings, realism and romantic tales are common place in the novels of this period of national awakening [Lyengar P. 126, William P. 62]

U. R. Ananthamurthy

U. Anantha Murthy's Indian novelist's writings examine the nature of traditional society. His novels are widely discussed not just in Kannada, but in the country and outside too. His novels, short stories and essays have been extensively read and talked about. His

works speak not just of a society, but also of individuals and their many realities. Hence, one finds that in most of his works the protagonists are only central to the plot and not central to consciousness. Winner of Jnana Peeth Award in 1994, for his novel *Samskara* (1965), Udipi Raja Gopalacharya Anantha Murthy was born on 21 December 1932, in a remote village, Millie, in Shimoga district, Karnataka. He won the Matri Award in Literature in the year 1994. He is also the winner of the Gana Krishti Award for literary distinction [Kasiramarao p. 30-43].

The social Realism in *Samsakara*:

Samskara presents before us a community of persons who are interlocked with each other through various complex relationships- caste, economy, gender, social hierarchy, religious questions and taboos ferment a complete web of relationships, against the backdrop of which the story line has been sketched. Superficially the novel deals with the dilemma of performing the last rites of Naranappa, a rebellious Brahmin who could not be excommunicated from his community by the rest of the Brahmins; yet at another level it also judges the quality of an entire way of life through the major characters,

Praneshacharya and Naranappa who are presented as foil and counterfoil to each other. These characters are affected, albeit in non-identical manner, by the traditions of their milieu help to define it, and are absolute, ends in themselves. The novel *Samskara* opens with the dead body of Naranappa lying for cremation or *Samskara*. Though a Brahmin, Naranappa, had lived the life of a pleasure-seeker, and if at all he had continued to be a Brahmin technically, it was because he was not expelled from Brahmanism or evicted from an orthodox colony called *agrahara*. He drunk liquor, ate meat and fish, abandoned

his Brahmin wife and lived with a low caste woman name Chandra. Even though Naranappa's orthodox Brahmin friends had become very angry over his ways of living, they could not dare to throw him out of the Brahmin caste

Because of their own weaknesses, which he had exploited to his advantage

Samskara was originally written in Kannada by U.R. Anantha Murthy, and published in 1965, and an English translation, by the eminent poet- translator A.K. Ramanujan followed in 1976. The novel depicted the degenerate ways of a group of Southern Brahmins living within an agrahara, a Brahmin colony. It had evoked serious controversy right after its publication. It was accused of attacking Brahmanism, particularly by those critics who interpreted the novel as a realistic rendition of a social problem. When the novel was made into a film in 1970, when its English translation was serialized in the Illustrated weekly of India. The purpose of Anantha Murthy is to make the Brahmin community come out of their hypocritical holiness and to live a normal life. As far as the theme of the novel is concerned,

Anantha Murthy has skillfully Portrayed Brahmin- Dalit conflict, problems of superstitions in uneducated Indian villagers and marginalization of woman in Indian social system. The Brahmin agrahara is microcosm of modern India where the role of secular books of law exist with traditionally sanctioned

Samskara is a serious novel, dealing with the traditional ritual of the cremation of the dead body of a Brahmin. In the entire novel, Anantha Murthy has made an attempt to differentiate between the appearance and reality by adopting a series of literary devices, such as symbols, myths, irony, satire and humor, among others. The basic purpose behind Anantha Murthy's novel is his desire to show that a

highly learned Brahmin, such as Praneshacharya, fails in understanding the reality of the world by adhering to the theoretical rules.

Bookish, outdated and even decadent traditions and rituals.

The novel depicts the individual journey of the central protagonist Pranasha, from the center to the periphery and return to that center possibly with an altered vision about it. The women and the outcastes continue to remain on the periphery and his perceptions about them remain unaltered [Kasiramarao P.34-38] Sura points out:

As a religious novel about a decaying Brahmin colony in the south Indian Village of Karnataka. *Samsakara* serves as an allegory rich in realistic detail a contemporary reworking of ancient Hindu theme and myths, and a serious, poetic study of religious man living in a community of priests gone seed. A death which stands as central event in the plot, brings in it's a wake a plague many more deaths live questions with dead answers, moral chaos and rebirth of one man [4]

The novel is set colonial era, just before India was to achieve its freedom. The focal point of the novel is no doubt the problem-generating corpse of Naranappa who in his life time had openly flouted, mocked at and questioned the prescribed ideology and code of conduct for his caste, and exposed the hypocritical and sinful living of the fellow Brahmins, giving a challenge to the most virtuous Brahmin there Praneshacharya "the crest-Jewel of Vedic learning", the local guru and of the nearby agraharas, by saying once "All your Brahmin respectability, I'll roll it up and throw it always for a little bit of pleasure with one female". There are apparently two male protagonists in the novel- Naranappa, the condemned one, and Praneshacharya, who is shown in constant conflict, agony

and dilemma in the second half of the novel, struggling internally to find his own answers to many problems but if we analyze the causes of their predicaments, it is their involvement with Chandri, a low caste harlot (considered to be un-samskari, impure, unrefined, cultured because of her birth from a prostitute's womb) who was brought by Naranappato this hamlet inhabited by the higher caste Brahmins (supposed to be samskari-pure, refined, cultured since born in Brahmin families)-men and women. Naranappa's openliving with Chandri had caused commotion in the entire agrahara during his life time an now even after his death leaving his fellow Brahmins hungry and angry. Praneshacharya 'the crest-Jewel of Vedic learning' was unable to come up with absolution about how to dispose the corpse of Naranappa. Neither the scripture nor the Maruti idol in the temple where he prayed for an answer offered any solution. Even in death Naranappa becomes an enemy of the Brahmins. His plague-infested body rots and evinces a stench since none of the Brahmins would come forward to perform his last rite for fear of sullyng their caste. The entire 'agrahara' is threatened by the epidemic which Naranappa contracted in Shivamogge; ultimately Chandri cremates his body with the help of Muslim. Jalki quotes the following lines of Ananta Murthy himself. "Ananta Murthy does not shy away from accepting that he criticizes Brahmins, "Hurting Brahmins for me born

And brought up as a Brahmin, is not an issue that I like, but is inevitable. My writings like *Samskara*, "*Ghatashraddha*," *Bharatipura*, have hurt Brahmins... What I've written are the essential truth that Brahmins must face" (Sonia 143).

In almost all cultures and civilizations, woman is at the center of life

with her creative wisdom and myriad forms of her female angst. She has experiences of being patronized, by passed and ignored. Her feminine psyche has to cope with the pain, rather

Than the privilege of performing different roles in a male dominated society. In the midstof gender-based relationship, tradition Vs- modernity, love and friction, sexual exploitation, domestic chores, demands of children, experiences at work places, and herown menstrual cycle, she also seeks space to assert for womanhood, feminity and identity

John Steinbeck :

John Steinbeck is the most important American novelist of the 1930s He enjoyed the reputation as a prolaterian writer who write primerly for social purpose.

He is major realistic writer who favoured sympathetic writing on the disposed and makes broud and optimistic statement about the people in his writing. His contemporary Archibald MacLeish and carol Sandburg who tries in their work to put together epic and realistic strain ,Steinbeck does not appreciate s such fashion of writing novel became outdated later year.[p . 5] He uses realistic mode in his two famous novelsThe Grapes of Wrath and The Winter of our Discontent which is considered as the third pick of writter's achiement.Morover , while Steinbeck is awarded Nobel Prize in 1962, Dr. Anders Osterling , the spokesman of the Nobel Prize Committee mentioned this novel.Steinbeck concedes the writer must " set down his time as nearly as he can understand it " and must serve as the " Watch dog of the society ...to satirize it's stillness, to attack it's injustice to stigmatizes its faults" [1948 P. 27, 64]

The Social Realism in *the Grapes of Wrath*:

The *Grapes of Wrath* written in 1939. It has for its background Great Depression of the 1930s. *The Winter of the Discontent* (1960) is a study of the deteriorating moral standards of American life towards the beginning of 1960.

The *Grapes of Wrath* is considered as social document by eminent critics. While discussing his work, Peter Lisca tells us that his chief interest lay in depiction of social and political problems of Great Depression. The novel has considerable political impact. (1982 P. 48-62) Leonard Outback points out that *The Grapes of Wrath* is thoroughly didactic novel in which an exploited group of the people realize that they are being exploited, that they form new class in society proletariat; individuals within that class discover the manner of exploitation and search for the means for combat it, or at least to protect themselves against it, and the reader of the book presumably, discovers that an alarming world economic condition is now making felt in America. The novel has two part theme the education of the people and education of the emerging leaders, three part action, the dispossession, the migration and the resettlement of the people [P 63-75] The novel is accepted as social document sometime attacked as document rather than novel. The book is written in the period when the line between novel and document was very hazy in American Literature. George Bluestone emphasize the social and political implication of the story of the Joads haunted by deputies in the payroll of the landowners, bankers and fruit-growers (P. 120-121) According to James v. Vaughan the novel is monograph on rural sociology, a manual wisdom in times of enormous stress, an assault on individualism, an essay in behalf of a rather vague form of

pantheism, and a bitter, ironical attack on that emotional, evangelistic religion which seems to thrive in more rural districts of this vast country (P. 341-342) Steinbeck drove through Ochoa and joined migrants who were worked with them in the field in California. Thus realism of *The Grapes of Wrath* is based on his own experience and direct observation.

The *Grapes of Wrath* develops the idea of transformation of the protestant individual into the member of a social group, from "I" to "we", the passive individual turning into the active participant and the idealist becoming the protagonist. Steinbeck emphasize social group, 'we', rather than 'I' Individual in the present novel. At the beginning of the novel, we have group of, all, members of a family, but alienated from each other. They are rooted in themselves, or, at the most, in the family. *The Grapes of Wrath* suggests that love of all people supersede love of family. Not only the Joad family, but all the migrants feel the importance of the unity. In the course of their camping route 66, one evening, "a strange thing happen, the twenty families become one family, the children were the children of all. The loss of the home one loss, and the golden time in the West was one dream. (P165) Jim is the preacher who abandons Christian faith, and embraces a new faith, a faith in which is the love all the people, a faith in total pragmatism that seeks to generalize the problems of Okies and he offers is group action guided by conceptual thought and functioning within the framework of democratic society and law. When he killed his faith in, his faith is inherited by Tom, who can now see looking back to Casy, "But I know now a fellow ain't us good alone" (P. 570) Edwin T. Bowden remarks "this is the central point of the novel, and this is the conviction on which the overt social protest of the novel is based

(1982, p. 22) The first significant change in family's attitude with the life in weed patch government camp where the family feeling replaces it. In the final meeting between mother and the son Tom tells her "Well, may be like Casey, a fella aint got a soul of his own, but only a piece of big one an' then ... Then it don't matter. Then I 'll be all around in the dark. I'll be everywhere – wherver you look whatever they's a fight so hungry people can eat, I'll be there...A when our folks eat the stuff they raise, an live in the houses they build – why, I'll be there" (P. 572) The *Grapes of Wrath* stress that men must act for all sake. The incipient wrath of the defeated and the disposed farmers described at the beginning of the novel is repeated at the end also.

The Grapes of Wrath has faith in the American Transcendentalism. Eric W. Carson refutes the view that it has Christian spirit. He thinks it to be secular. It is social. He argues that the novel is not Christian in spirit for two reasons: it is not an expression of Christian humanity and resignation, and if one grants that the Christian spirit may, on certain occasions, be assertive, militant, the theme has its origin in the character and the experience of the people. Jim Casy is fine example of American Liberal democrat. He gives up his conventional Christian faith, and his new faith is founded on four beliefs: a belief in the spirit of man as the over soul or Holy spirit shared by all men in their outgoing love, a belief in the Unity of man and nature, and an acceptance of all life as an expression of spirit.

The Grapes of Wrath does not seem much the story of Joad family's journey from Oklahoma to California and its experience there, as depict the total situation of the Great Depression years. This is strictly in conformity with realistic tradition of portraying the life of one's time;

it was the Great Depression that moved Steinbeck's imagination. Steinbeck sought to depict totality, not by bringing the vast number of characters, but by employing the techniques of alternative characters as a way of filling in the large picture. [p.144] The novel contains sixteen interchapter out of total of thirty. But these sixteen page come to less than hundred pages, only about one sixth of the book. In none of these chapters do the Joads, the Wilsons or Wainwrights appear. The inter chapter provide two important function, provide social climate about the Joad Family's actions and give us information about the economic aspects of the social lag. The material of the inter –chapter is related to the events of the main narrative of the action. The story of the *Grapes of the Wrath* certainly what Lubbock would have described as, "biog", "comprehensive" and "wide". Steinbeck employs two techniques pictorial and scenic technique in the present overland of at the same time he is very meticulous in ensuring the two techniques and not result in any kind of structural split. [P. 254-255]

The Comparative study of the selected novels for the study:

Both novelists use social realism in the novels selected for the study. U. R. Ananthmurthy Indian novelist presents social scenario of 1960s Indian society in his novel *Samaskara*. Social and political movements at the time of the novel made novelist to highlight the social drawbacks of the Indian society. He writes the novel with social purpose. He intends to aware Brahmins about the hollowness of their religious customs. The novelist himself appreciates that he presents social truth although he hurts Brahmin community of South India. John Steinbeck provides social scenario of the of 1930s American society in his novel *The Grapes of Wrath* written in 1939. The novel is documentation of social and political condition in

the period of Great Depression 1930. Both of novelist's shows class – distinction in their countries. Steinbeck is proletarian writer. He focuses the exploitation of proletarian class in American society. His novel presents modern life in terms of the ancient myth. The Bible provides the frame of reference to the novel. Besides focusing social distinction, the novel has religious significance. The author shows faith in American Transcendentalism rather than in Christian religion. He criticizes orthodox religion and existing social structure. Ananthmurthy's also attacks Hindu religious customs which comes in conflict with his rational humanity. He focuses outdated customs as well shows class – distinction on religious basis. Both novelists set their

novels in rural background. They concerns with particular region. Steinbeck concerns with Social scenario of California in America. Whereas Ananthmurthy Kannadian writer concerns with social life of Aghara rural area of Karnataka state in India.

In this way there are some similarities and difference in novels and their writers selected for the study. They employ social realism in their novels. The focal similarity is realistic methods and technique used by two writers. The focal differences in these two novels are aroused out of differences in societies of two different countries.

Reference

1. Anatha Murthy, U. R. Samaskara Trans. Ramanujan A. K. New Delhi: Oxford University, 1986 print
2. Anatha Murthy. U.R. "How I Wrote Samaskara", In Kailas C. Boral, D. Venkatrao and Sura P. Rath Ed. U. R. Anantha Murthy's Samaskara: A Critical Reader
3. Bluestone, George. In The Grapes of Wrath: A Collection of Critical Essay. Ed. Robert Devis. New Jersey : Prentice Hall Inc. 1982. Print.
4. Bowden, Edwin. T. The Grapes of the Wrath: A Collection of critical Essay. Ed. Davise Robert . New Jersey ; Prentice Hall 1982 . Print.
5. Carpenter, Frederick. "Phylosophical Joad." College Essays. Jan 2 1942 print
6. Iyger, Shrinivas. Indian Writing in English. Bombay : Asia Publishin House, 1965. Print 126.
7. Lisca, Peter . " The Grapes of Wrath". Case Book on Grapes of Wrath . Ed. Donohue Agneo Mc Nell. New York: Thomas Cromwell co.1968 print.
8. Lisca, Peter. The Grapes of the Wrath: A Collection of Critical Essay Ed. Davis Robert. New Jersey: Prentice Hall 1982. Print.
9. Lubbock, Percy. The Craft of Fiction .2 NDedit.London:Jonathan Cape. 1970. Print p. 254-255.
10. The Penguin Dictionary of critical theory by David Macay. London The Penguin Group, 2001 print
11. Steinbeck, John. Travels with Charley in search of American. New York:Thru Viking Press Inc. 1962. Print
12. Sonia, N. Samskara A Window on BrahminOrthodoxy. Ed. Rahim Gaur. New Delhi: PrestigeBooks, 2006 Print
13. Sura Rath. "Game Play, and Literature: An Introduction" South central Review, winter, 1986. Print P. 3, 4.
14. Walden Dennis. The Realist Novel: Studies in Defoe Richardson. London: Open University, 1995. Print (P. 17)
15. Watt, Ian. The Rise of Novel: Studies in Defoe Richarson and Fielding.2 editLondon:Peregrine1970. Print (P. 10)
16. William, Raymond's. "Realism and Contemporary Novel "The Long Revolution 2 edits...Harmondsworth: Penguin, 1975 Print. (P. 300- 314)
17. William, Walsh. Indian Writing in English.Singapore. Longman, 1990 Print

Cruelty and Hardship: A Study Based on Social Realism in John Steinbeck's *The Grapes of Wrath*

Mr. Kadam S. B.

- Ph.D. Research Scholar, Dr.B.A.M.University,
Aurangabad (M.S.)

Introduction:

John Steinbeck, a socially committed novelist, has focused his attention on the migrant laborers, agricultural workers, cruelty and inhumanity of land owners towards poor farmers, and sufferings of downtrodden. In 1962, he won the Nobel Prize for literature for his realistic and imaginative writing, combining as it does sympathetic humor and keen social perception. He is undoubtedly the greatest artist. He began to write a series of "California novels" and Dust Bowl fiction, set among common people during the Great Depression. These included *In Dubious Battle*, *Of Mice and Men* and *The Grapes of Wrath*. He also wrote an article series called *The Harvest Gypsies* for the *San Francisco News* about the plight of the migrant worker. It is observed that his writing seems realistically and his characters are the person whom he met. It is observed that *The Grapes of Wrath* has been considered the best example of Social Realism. It won the Pulitzer Award in 1940 for its realistic depiction of the farmers' situation. Set during the Great Depression, the novel focuses on the Joads, a poor family of tenant farmers driven from their Oklahoma home by drought, economic hardship, agricultural industry changes and bank foreclosures forcing tenant farmers out of work. It seems that Steinbeck has taken the theme of his novels from real life and so his novels are nothing but Social Realism. The present research paper is an attempt to highlight how social realism is reflected in John Steinbeck's *The Grapes of Wrath*.

Aims and Objectives:

The present research paper is a modest attempt to study and analyze social realism in the novel of John Steinbeck's *The Grapes of Wrath*. The paper aims at a close reading of the selected novel.

The Statement of Hypothesis:

The research paper aims to analyze the novel *The Grapes of Wrath* in context of the term "Social Realism." It is hypothesized that the author John Steinbeck has focused on the social scenario of America to highlight the reality of farmers in America.

Social Realism:

Realism may be defined as an attempt to represent life truthfully and also avoiding all such literary techniques which make life seem implausible, exotic, and extraordinary. According to William Dean Howells, Realism is nothing more and nothing less than the truthful treatment of material. Social Realism is an international art movement that includes the work of painters, printmakers, photographers and filmmakers who draw attention to the everyday conditions of the working classes and the poor, and who are critical of the social structures that maintain these conditions. Although at first, realism is not limited to any one century or group of writers, it is most often associated with the literary movement in 19th-century France, specifically with the French novelists Flaubert and Balzac. George Eliot introduced realism into England, and William Dean Howells introduced it into the United States. Realism has been chiefly concerned with the commonplaces of everyday life among the middle and lower classes, where character is a product of

social factors and environment is the integral element in the dramatic complications in literature, an approach that proceeds from an analysis of reality in terms of natural forces.

Secondly, this movement's artistic styles vary from nation to nation; it almost always uses a form of descriptive or critical realism. The term originated in the nineteenth century, and was used to describe the works of Gustave Courbet and a group of painters who rejected idealization and focused on representing everyday real life. Realism was a reaction against Romanticism- a movement which had influenced European literature and arts since the late eighteenth century. It revolted against the 'exotic' subject matter and exaggerated emotionalism, and drama of the Romantic Movement. The term 'Realism' however, has been used in different contexts signifying different meanings and concepts. There are the concepts of philosophical realism, moral realism, magic realism, scientific realism, depressive realism, legal realism, poetic realism and many more. All these 'realisms' share a common interest in presenting some aspect of life as it is lived.

Socialist realism means the depiction of the social reality not as it is but as it should be: idealized. The second kind of approach is typical Marxist approach to literature. The theory of Socialist Realism was adopted by the Congress of Soviet Writers in 1934. Approved by Joseph Stalin, Nikolai Bukharin, Maxim Gorky and Andrey Zhdanov, socialist Realism demanded that all art must depict some aspect of man's struggle toward socialist progress for a better life. It stressed the need for the creative artist to serve the proletariat by being realistic, optimistic and heroic. The doctrine considered all forms of experimentalism as degenerate and pessimistic.

American Novels: Social Realism:

The term 'Realism' is widely accepted according to need and time. Realism in literature and the visual art used to describe a variety of approach in which accurate depiction of reality is the aim.

American Realism was an early twentieth century idea, in all fields of arts that showed reflections of the time period through different types of work. Instead of looking back to antiquities for guidance artists, writers, and musicians were concerned with recording the experiences of the labour class, as well as the true reality of the early twentieth century in America. Social Realism was a sub-genre of this movement. Social Realism was an artistic movement in the U.S, during the 1930s, that expressed itself in various fields of visual and other realistic arts. It depicted the social, racial, and economic injustices through the pictures of life's struggles. The movement also involved paintings where the scenes usually conveyed a message of political and social protest with a tint of satire in them.

It is observed that there is lot of examples of writers who involved in showing accurate depiction of reality for instance; William Dean Howells was the first American author to bring a realist aesthetic to the literature of the United States. Other early American realists include Samuel Clemens, better known by his pen name of Mark Twain, author of *The Adventures of Huckleberry Finn*, Stephen Crane, and Horatio Alger. Other examples are Turgenev and Tolstoy in Russia, Balzac and Flaubert in France. But John Steinbeck from America, through his *The Grapes of Wrath* depicts true picture of society.

John Steinbeck:

John Steinbeck is undoubtedly, socially committed novelist the greatest writer, a realist, a journalist, and a playwright. His works frequently explored the themes of fate and injustice, especially as applied to downtrodden or everymanprotagonists. There are many strong themes can be seen in his novels such as his "realistic and imaginative writing," combining as it does sympathetic humor and keen social perception, notably the strength of the family, dehumanizing effects of capitalism on the migrant workers, and social protest. But present paper focused

on theme of crudity and hardship suffered by poor farmers. Almost all of Steinbeck's novels propagate the idea of social realism, but *The Grapes of Wrath* is the best among all literary contribution. It deals with poor farmer Tom Joad and his family's traumatic experience. Here main concern is how this family suffered by crudeness of land owners. This novel was published in the middle of the industrial revolution where poor farmers were marginalized and impoverished of their lands. This fact motivates Steinbeck to focus on how poor farmers were condemn by rich land owners along with, how they suffered by inhumanity.

The Grapes of Wrath: Social Realism:

The Grapes of Wrath (1939), the novel starts with national controversy about its depiction of Dust Bowl migrants and launched up-and-coming author John Steinbeck into the literary stratosphere. Present novel tells the story of the Joads, an Oklahoma farming family driven off their land by the twin forces of drought and banks. They journey to California and, as migrant laborers, face hostility from faceless farming associations as well as specific individuals, finding dignity only in the government camp run by the kindly manager modeled on Steinbeck's real-life informant, Tom Collins. Slowly, the Joad family falls apart; the heaviest blow is the departure of the protagonist, ex-convict Tom to escape the law. However, the novel's infamously ambiguous ending offers some hope, as the remainder of the family works with other migrants to escape a terrible flood, and the older daughter, Rose of Sharon, whose baby has just been stillborn, consents to breastfeed a starving stranger in order to save his life. Fecundity of body and spirit, it seems, will find its way back, if only humanity will unite.

The Grapes of Wrath, critically successful and politically explosive, tackles one of the major social issues of the day. Most notably, they extend the saga of migrant farmers beyond a single family and

hardships faced by the Joads were widespread, afflicting tens of thousands of families in the Dust Bowl. Present novel also shows man's inhumanity to man. Steinbeck consistently and woefully points to the fact that the migrants' great suffering is caused not by bad weather or mere misfortune but by their fellow human beings. Social and economic circumstances separate people into rich and poor, landowner and occupant, and the people struggle ferociously to preserve their positions in the society for dominance.

Steinbeck shows the state as the product of land-hungry squatters who took the land from Mexicans and, by working it and making it produce, rendered it their own. Now, generations later, the California landowners see this historical example as a threat, since they believe that the influx of migrant farmers might cause history to repeat itself. In order to protect themselves from such danger, the landowners create a system in which the migrants are treated like animals, shuffled from one filthy roadside camp to the next, denied livable wages, and forced to turn against their brethren simply to survive. The novel draws a simple line through the population, one that divides the privileged from the poor, and identifies that division as the primary source of evil and suffering in the world. This context exhibits honest conditions of the farmers.

The Grapes of Wrath, results from its harsh and cruel setting. The migrants exist in a world characterized by dust, suffering, poverty, ignorance, prejudice, and despair. Steinbeck provides us honest details, many of which appear in the brief social commentary that intersperse the Joads' story. *The Grapes of Wrath* turned out to be not only a fine book, but the greatest of his seventeen novels. With its release in April, 1939, the novel, swept the country, bringing on a storm of reviews. In his writing on Steinbeck's career, Peter Lisca recalled the impact of the book's publication that the novel was publicly banned and burned by

citizens, but above all, it was read. However the response towards the novel was not completely positive. The novel had been attacked by academic scholars as sentimental, unconvincing, and inartistic; while time and again banned by school boards and libraries for its rebellious theme and frank language. Many critics have noted the sense of gritty, unflinching realism pervading in this novel.

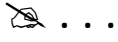
Conclusion:

To conclude, John Steinbeck, a socially committed novelist and his present novel *The Grapes of Wrath*, focused on harsh and cruel setting of the contemporary society. It is critically successful and

politically explosive, tackling one of the major social issues of the day. Most notably, they extend the saga of migrant farmers beyond a single family and hardships faced by the Joads were widespread, suffering tens of thousands of families in the Dust Bowl. Present novel also focused on the migrant laborers, cruelty and inhumanity of land owners towards poor farmers, and sufferings of helpless farmers. It seems that Steinbeck's use of realism strengthens the novel's effectiveness as a work of social commentary.

Reference

1. http://en.wikipedia.org/wiki/The_Grapes_of_Wrath
2. <http://www.ijelr.in>
3. <http://www.the-criterion.com>
4. <http://www.eliterature.org>
5. <http://www.inflibnet.ac.in>
6. "Realism" in the *Oxford Dictionary*
7. "Realism definition of Realism in the *Free Online Encyclopedia*."
8. Abrams, M.H. and Geoffrey Galt Harpham. *A Glossary of Literary Terms*. 10th Ed. New Delhi: Engage Learning, 2013. Print.
9. *The Oxford Companion to English Literature*, ed. Margaret Drabble. Oxford.
10. _____, John Steinbeck's *The Grapes of Wrath*. New York: Viva Books, 2007. Print.
11. Coles Editorial Board, *Dictionary of Literary Terms* (New Delhi: Rama Brothers Educational Publishers, 2001).
12. Holman, Clarence Hugh. *A Handbook to Literature*. 4th ed. U.S.A: ITT Bobbs-Merill, 1985. Print.
13. Steinbeck, John. *The Grapes of Wrath*. UK: Penguin, 2001. Print

चिश्ती संप्रदाय के संतों का कार्य

- नाईक नारायण ज्ञानोबा,
- डॉ. सी.के.तिवारी

- इतिहास विभाग, देवी अहिल्या विश्वविद्यालय, इंदौर (म.प्र.)
- होलकर सायन्स कॉलेज, इंदौर (म.प्र.)

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृति में प्राचीन काल से लेकर आज तक विभिन्न प्रकार के दार्शनिक तत्त्वज्ञ विद्वानों ने अपने सिद्धांत का प्रचार-प्रसार किया। उसी तरह मध्यकालीन समाज में सूफी-संतों ने कार्य किया। यद्यपि सूफी-संतों के सभी सम्प्रदाय का योगदान इस दिशा में महत्त्वपूर्ण है, तथापि सूफी-संतों के उपदेशों और मान्यताओं ने भारतीय जनमानस को हिन्दू-मुस्लिम एकता की दृष्टि से अधिक प्रभावित किया। सूफीवाद चूंकि इस्लामी रहस्यवाद और उसके नवचिंतन के प्रतीक है, इसलिए इसके उद्भव और विकास के संबंध में विभिन्न विद्वानों के मतों और इस संबंध में इसकी व्याख्या का अध्ययन किया गया है।

ख्वाजा मोईनुद्दीन चिश्ती :

सूफी संतों में ख्वाजा मोईनुद्दीन का नाम विशेष रूप से प्रसिद्ध है। मोईनुद्दीन चिश्ती का जन्म पूर्वी ईरान में स्थित सिजिस्तान नामक प्रांत में सन् 1141 ई. में हुआ।² इनके पिता का नाम ख्वाजा हसन था जो कि एक संतोषी कृषक थे।

अकस्मात् ने नीशपुर प्रांत एक छोटे से कस्बे हारून में पहुँचे जहाँ उन्हें यथोचित रीति से ख्वाजा उस्मान हारून ने चिश्ती संप्रदाय में दीक्षित किया। सन् 1190 ई. में ख्वाजा मोईनुद्दीन हिन्दुस्तान पहुँचे। पहले वे लाहौर गये जो महमूद गजनवी के समय इस्लामी विद्या का केन्द्र था, उसके पश्चात् ये दिल्ली आ गये और यहाँ से अजमेर गये जिस पर

पृथ्वीराज चौहान का शासन था। ख्वाजा ने अपने धर्म प्रचार के लिए जो कठिनाईयाँ झेली थी उनके लिए वे प्रशंसा का पात्र है। अजमेर में जाति भेद का बोल-बाला था। अतः उन्हें अनेक कठिनाईया उठानी पड़ी। राजस्थान जैसे शुष्क प्रदेश में ख्वाजा को पानी तक पीने को नहीं मिलता था। चिश्ती के प्रभाव में अनेक निम्न श्रेणी के व्यक्ति आने लगे थे, अतः उन्हें निर्वासित करने के लिए ब्राह्मणों ने एक आंदोलन चलाया। राजा ने अजमेर के प्रधान पंडित रामदेव को ख्वाजा को निर्वासित करने की आज्ञा दे दी, परंतु जब रामदेव ख्वाजा के पास पहुँचे तो उनके व्यक्तित्व से इतना प्रभावित हुए कि उनके भक्त बन गए और आजीवन उनकी सेवा करते रहे।

ख्वाजा ने हिंदुओं के प्रति बड़ा उदार दृष्टिकोण अपनाया। वे अद्वैत जैसे दर्शन में आस्था रखते थे। उनका कथन था कि, "जब हम बाह्य बंधनों को पार कर जाते हैं और चारों ओर देखते हैं तो हमें प्रेमी-प्रेमिका और स्वयं एक ही लगने लगते हैं - अर्थात् एकेश्वर के समक्ष वे सभी एक है।" उनका सिद्धांत था कि मानवता की सेवा करना ही ईश्वर की सर्वोच्च कोटि की भक्ति है। ईश्वर व जनसाधारण के प्रति इसी दृष्टिकोण के कारण ख्वाजा बहुत ही जनप्रिय हो उठे थे। आम जनता के अलावा मुगल बादशाह अकबर भी इनकी समाधि के दर्शन के लिए आया करता था।

ख्वाजा कुतुबुद्दीन बख्तियार काकी :

सन् 1234 ई. में ख्वाजा मोईनुद्दीन की मृत्यु हुई । उसके पश्चात ख्वाजा कुतुबुद्दीन बख्तियार काकी उनके उत्तराधिकारी के रूप में सामने आये । इनका जन्म भारत में फरगना के औस नामक स्थान पर हुआ था । वे पहले मुल्तान में आ बसे थे तत्पश्चात इल्तुतमिश के शासनकाल में दिल्ली चले आये थे । इल्तुतमिश जो कि स्वयं एक बड़ा संयमी व्यक्ति था, ख्वाजा का बहुत आदर किया करता था। उसने से अपने महल में निवास करने का निवेदन किया, परंतु उसकी यह प्रार्थना स्वीकार नहीं की गई, क्योंकि ख्वाजा अपनी स्वतंत्रता को छोड़ना नहीं चाहते थे। बस वे एक बार दरबार में अपने गुरु ख्वाजा मोईनुद्दीन के पुत्रों के लिए न्यायदान के हेतु उपस्थित हुए थे।⁶

यदि व्यक्ति संयमित हो और अपने मनके वशीभूत होकर कार्य न करनेवाला हो तो वह ईश्वर प्राप्ति के मार्ग पर सरलता से चल सकता है क्योंकि मन एक निर्मल पक्षी की तरह मुक्त आकाश में विचरण करना चाहता है। अर्थात् दुनियाभर के क्रियाकलापों, आडंबरों एवं दिखावों के बीच फँसना चाहता है। अतः इन सब चीजों से दूर रहने के लिए इनका विश्वास था कि संयम के माध्यम से ईश्वर को प्राप्त किया जा सकता है। अतः मनुष्य को थोड़ा खाना, थोड़ा बोलना, थोड़ा सोना और सांसारिक धंधों में थोड़ा ही फँसना नहीं चाहिए। इन चार सिद्धांतों को अपनाने वाला मनुष्य ही ईश्वर प्राप्ति के मार्ग पर चलने योग्य हो सकता है।

ख्वाजा फरीदुद्दीन मसूद गंजशकर :

कुतुब साहब के उत्तराधिकारी ख्वाजा फरीदुद्दीन मसूद गंजशकर हुए जो अपनी लोकप्रियता के कारण बाबा फरीद के नाम से भी जाने जाते हैं । प्रसिद्धी को नापसंद करने और एकांत अभिरुचि के कारण उन्होंने जान

बुझकर राजधानी से दूर निवास किया । वे धनवानों की संगति को बड़ी ही घृणा की दृष्टि से देखते थे और उनके साथ मेलजोल रखने से बचते थे । इनका जन्म मुल्तान के समीप सन् 1175 ई. में हुआ एवं मृत्यु 1265 में हुई । इन्हें आजीवन (पाकपाटन) में दफना दिया गया था । बाबा फरीद के प्रयत्नों का फल ही था कि सूफियों का चिश्तिया संप्रदाय भारत का एक अखिल भारतीय संप्रदाय बन गया ।

चूँकि इन्हें अपने जीवनकाल में ही आध्यात्मिक व मानसिक शांति प्राप्त हो गई थी। अतः उन्होंने असंख्य पथ भ्रष्ट व पद-दलित मनुष्यों को सत्य व आस्था का प्रकाश दिया । उनकी वाणी में समाज व राजनीति के कटु यथार्थ की ध्वनि सुनाई देती है । मनुष्य की आध्यात्मिकता का स्वर बुलंद कर दिया । उनके संदेश हिंदु व मुसलमान दोनों को प्रिय थे । उस संदेश में कर्मकांड और आडंबरों को त्यागकर दोनों जातियों को एक सूत्र में बांधने की भावना प्रबल थी । उन्होंने घृणा, हिंसा और बैर भाव को त्यागकर सहानुभूति व प्रेम का पाठ पढाया । इनका व्यक्तित्व अत्यंत प्रभावशाली, विनम्र, उदार और मधुरभाषी थी । फलस्वरूप आज भी आपकी समाधि सबके लिए तीर्थस्थान समान है।

शेख निजामुद्दीन औलिया :

बाबा फरीद के प्रधान शिष्य शेख निजामुद्दीन औलिया का जन्म बंदायूँ में 634 हिजरी (1236 ई.) में हुआ था । जब इनकी आयु 5 वर्ष की थी तभी इनके पिता परलोकवासी हो गये । उनकी माता ने जो एक धर्मालु नारी थी, इनका पालन पोषण किया । 20 वर्ष की अवस्था में वे अजोधन गए और बाबा फरीद के शिष्य बनने का श्रेय प्राप्त किया । वे उनकी कुशाग्र बुद्धि और अंतर दृष्टि को देखकर बहुत प्रभावित हुए ।

चूँकि उस समय का वातावरण अत्यंत ही धर्म विभाजित एवं कहर था। जातिगत

भेदभाव अपने प्रभाव की चरम सीमा तक पहुँच रहा था। लोक एक दूसरे के प्रति ईर्ष्या, घृणा एवं द्वेष से देखते एवं व्यवहार करते थे। निम्न एवं दलित जातियों के साथ घृणा का व्यवहार किया जाता था। राजनैतिक व्यक्तित्व अपने वर्चस्व का इस्तेमाल अधिकता से किया करते थे। ऐसे माहौल में औलिया साहब ने सबके बीच व्याप्त खाई को पाटने का सफल प्रयास किया।

औलिया साहब में कट्टरता और धार्मिकता लेश मात्र भी नहीं थी उनकी विचारधारा में मानव मात्र के लिए अनेक उपयोगी व कल्याणकारी तत्त्व थे। उन्होंने अपने उपदेशों से मानव हृदय को शांति प्रदान की। वे मनुष्य मात्र की एकता के सच्चे प्रतीक थे। औलिया साहब अपने पास कुछ भी नहीं रखते थे इसलिए उन्हें कई बार भूखा भी रहना पड़ता था। तब वे कहां करते थे, कि "मैं ईश्वर का अतिथी हूँ।" उन्होंने ईश्वर भक्ति और ईश्वर से प्यार पर बड़ा जोर दिया।

निष्कर्ष :

सूफीमत विश्व का संप्रदाय रहा है, क्योंकि इसका अर्थ ही विश्व का सार है। दिव्य प्रेम की आड़ में सूफीमत ने जो विश्व प्रेम का पाठ पढ़ाया है। वह मानव समाज के

लिए ही नहीं, बल्कि प्राणी मात्र के लिए भी एक वरदान है। दरगाह तथा सूफी केंद्र कवियों व संतों के पारस्परिक साक्षात्कार के केंद्र बने हुए थे। सूफी साहित्य द्वारा सूफीमत के प्रेम संबंध सिद्धांतों का विशेष प्रचार किया।

उक्त साहित्य में भारतीय समाज को भी चित्रित किया गया, ताकि जनसामान्य की मानसिकता पर आसानी से अपेक्षित प्रभाव डाल जा सके। अमीर हसन संजेरी का संदेश हिंदू और मुसलमान दोनों को प्रिय था। इस संदेश में कर्मकांड और आडंबरों को त्यागकर दोनों जातियों को एक सूत्र में बांधने की भावना प्रबल की थी। उनका मुख्य उपदेश मानव में सच्ची आध्यात्मिक भावना तथा प्रेम भावना का विकास था, क्योंकि एक सच्चे साधक की भाँति वे हिंसा बैर को त्यागकर सहानुभूति और पारस्परिक प्रेम का पाठ पढ़ाना चाहते थे। आज के युग में दरगाह शरीफ इससे बंधुत्व और प्रेम, शांति एवं मानवता वादि तत्त्व सभी के ओर प्रसारित हो रहा है।

...✍

संदर्भ

1. डॉ. आशीर्वादीलाल श्रीवास्तव – मध्यकालीन भारतीय संस्कृति, पृ. 78
2. जियाउद्दीन बरनी – तारीखे फिरोजशाही, पृ. 66
3. अबुल फजल – अकबरनामा, पृ. 194
4. जियाउद्दीन बरनी – तारीखे फिरोजशाही, पृ. 343
5. इरफान हबीब – मध्यकालीन भारतीय इतिहास, भाग-5, पृ. 11
6. श्री.जे.एम. मेहता – एडवांस स्टडी इन दी हिस्ट्री ऑफ मेडिवल इंडिया, पृ. 199

✍ . . . माथाडी कामगारांच्या समस्या आणि उपाययोजना

प्रा. मधुकर आत्माराम देसले

- समाजशास्त्र विभागप्रमुख महिला महाविद्यालय, नंदुरबार जि. नंदुरबार (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेती व्यवसायाला अतिशय महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. ते इतर कोणत्याही व्यवसायाला दिसून येत नाही. कारण संस्कृतीच्या उदयापासून समाजात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय जीवन पध्दतीत आमूलाग्र असे बदल घडून आले. असे असताना देखील शेती व्यवसायाचे महत्त्व कमी झालेले नाही. यांचे मुख्य कारण म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नातील सर्वात मोठे स्रोत शेती आहे. शेती हे रोजगाराचे सर्वात प्रमुख साधन आहे. म्हणून आपल्या देशातील ६० ते ७० टक्के लोकसंख्या ही शेती व्यवसाय करून आपला उदरनिर्वाह करित आहेत. देशातील विविध उद्योग धंदे कच्च्या मालांसाठी शेती व्यवसायावर अवलंबून आहेत. त्यामुळे उद्योगधंद्यातील विकास आणि शेतीचा विकास परस्परावर अवलंबून आहेत. त्याबरोबर भारताच्या अर्थव्यवस्थेत स्थानिक पातळीवर व राज्य पातळीवर आणि राष्ट्रीय पातळीवर शेती हाच एकमेव आधार आहे. म्हणून शेती मालांच्या खरेदी विक्रीसाठी स्थापन झालेल्या कृषी उत्पन्न बाजार समिती याविषयी अभ्यास आणि बाजार समितीत काम करणाऱ्या हमाल, मापाडी या अतिमहत्त्वाच्या घटकांचा सामाजिक व आर्थिक जीवनाचा अभ्यास करून त्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे.

भारत हा किसानशील देश आहे. भारताची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येपैकी श्रमिक लोकांची संख्या अधिक आहे. तरी देखील श्रमिक वर्गात असंघटित कामगारांची संख्या अधिक आहे. जागतिकीकरण, खाजगीकरण व कंत्राटी करणाऱ्या धोरणामुळे असंघटित कामगारांचे प्रमाण वाढत आहे. संघटित क्षेत्रातही कंत्राटी

कामगारांच्या रूपात असंघटित कामगार वर्ग आढळतो. असंघटित कामगार वर्ग दुकाने, मोलकरीण, बांधकाम मजूर, शेतमजूर, बालमजूर, वीटभट्टी कामगार अशा ठिकाणी कामे करणारा कामगारांचा यात समावेश होतो. अशा कामगारांना कायद्याचे संरक्षण नसल्यामुळे त्यांना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

असंघटित कामगारांमध्ये इतर प्रकारांच्या तलुनेत माथाडी कामगारांचे प्रमाण जास्त आहे. महाराष्ट्र राज्यात ३३ माथाडी मंडळे असून त्यांतर्गत कामगारांची संख्या ३ लाखांच्यावर आहे. अशा कामगारांची कामाची ठिकाण विखुरलेली असल्यामुळे त्यांची निश्चित आकडेवारी उपलब्ध होत नाही. अशा कामासाठी माथाडी कामगार माथ्यावरून ओझी वाहण्याचे काम करतात. म्हणून आम्ही आमची पाठ आम्ही भाड्याने देतो असे माथाडी कामगार किंवा हमाल कामगारांचे वर्णन करता येईल.

संकल्पना :-

- १) माथाडी कामगार म्हणजे अशी व्यक्ती की जी मोबदल्याचा बदल्यात पाठीवर, खांद्यावर ओझी वाहणे (डॉ. बाबा आढाव)
- २) विविध प्रकारचा माल किंवा जडवस्तू माथ्यावरून वाहून नेणाऱ्या अकुशल कामगारास माथाडी कामगार म्हणतात. (श्री. चंद्रकांत शिर्के)

माथाडी कामगारांमध्ये हातगाडी ढकलणे, ओढणे, प्रवाशांच्या सामानाची ने-आण करणे, कृषी उत्पन्न बाजार समितीत कामे करणे, रेल्वे माल धक्क्यावर काम करणे, ट्रान्स्पोटवर कामे करणे, किराणा पेढी, लोखंड पोलाद बाजारात, लाकूड मार्केट, अन्न धान्य महामंडळ आदी ठिकाणी कामे करतात. असे काम हे स्वखुशीने न करता

उदरनिर्वाहासाठी कोणतेही साधन नसल्यामुळे तांत्रिक शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांना शारीरिक श्रमांची कामे करावी लागतात.

उद्देश :-

- १) माथाडी कामगारांच्या कुटुंबाचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आणि आरोग्य विषयक परिस्थिती अभ्यास करणे.
- २) माथाडी कामगारांच्या जीवनातील विविध समस्या जाणून घेणे.
- ३) माथाडी कामगारांच्या व्यसनाधीनता आणि कर्जबाजारीपणाची कारणे शोधणे.
- ४) माथाडी कामगारांच्या समस्यांवर उपाययोजना सुचविणे.

गृहीतके :-

- १) माथाडी कामगारांची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती हलाखीची दिसते.
- २) माथाडी कामगारांमध्ये व्यसनाधीनता व कर्जबाजारीपणाचे प्रमाण जास्त आहे.
- ३) माथाडी कामगारांमध्ये शिक्षण व उच्चशिक्षणाचे प्रमाण कमी दिसते.
- ४) माथाडी कामगारांचे शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभावामुळे शारीरिक कष्टांची कामे करावी लागतात.

संशोधन आराखडा :-

आराखड्यामुळे कोणत्याही कार्याला व्यवस्थितपणा येतो. म्हणून संशोधनाला प्रारंभ करण्यापूर्वी संशोधनाचा आराखडा तयार करावा लागतो. त्यात संशोधनाचे उद्देश, अध्ययन क्षेत्र, कालावधी, विषयाची माहिती गोळा करणे, नमुना निवड या सर्व बाबीसंबंधी कार्ययोजना आखणे म्हणजे आराखडा आखणे म्हणजे संशोधन आराखडा होय. म्हणून प्रस्तुत संशोधनासाठी अन्वेषणात्मक व परिचयात्मक आराखडा या प्रकारची निवड केलेली आहे.

संशोधन पध्दती / तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत संशोधन लेख लिहिण्यासाठी अ) प्राथमिक स्रोत : प्रस्तावना, मुलाखत अनुसूची, निरीक्षण, सर्वेक्षण,

ब) द्वितीय स्रोत :- संदर्भग्रंथ, शासकीय, अहवाल, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट आदींचा वापर केलेला असून वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

विषय विवेचन :-

● **शिक्षणविषयक समस्या :-** माथाडी कामगारांच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, प्राथमिक शिक्षण घेणारे माथाडी कामगार ४४ टक्के असून माध्यमिक शिक्षण घेणारे १७% मथाडी कामगार आहेत. उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणारे १२ टक्के असून पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण घेणारे ४% आहेत व निरक्षर माथाडी कामगारांची संख्या २३% आहे. वरील माहितीवरून असे दिसून येते की, माथाडी कामगारांमध्ये उच्चशिक्षणाचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. कारण माथाडी कामगारांसाठी उच्चशिक्षणाची गरज भासत नाही. उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणारे माथाडी कामगार जिल्हा पातळीवरील बाजार समितीत कामे करतात. म्हणून त्यांनी उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतले असावे. निरक्षर कामगारांची संख्या अधिक आहे. कारण माथाडी कामगारांमध्ये मिळणारा मोबदला कमी असल्यामुळे घरातील मुले देखील आई वडिलांना हमाली कामांत मदत करतात. प्राथमिक शिक्षण घेतलेले कामगार हे प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे असल्यामुळे त्यांची संख्या जास्त असावी.

● **आर्थिक समस्या :-** प्रस्तुत संशोधनावरून असे दिसते की, माथाडी कामगारांपैकी ५२% कामगारांचे मासिक उत्पन्न ४०००/- ते ६०००/- आहे. तसेच १३% कामगारांचे उत्पन्न ३५००/- ते ५०००/- आहे. व २७% कामगारांचे मासिक उत्पन्न २५००/- ते ३०००/- असून ८% माथाडी कामगारांचे उत्पन्न १०००/- ते १५००/- आहे. वरील माहितीवरून असे दिसते की, मासिक उत्पन्न जास्त असणारे माथाडी कामगार अधिक आहेत. कारण याक्षेत्रातील काम अंगमेहनतीचे असून जेवढे काम तेवढे दाम अशी परिस्थिती असते. यासोबत तरुण मंडळीची संख्या जास्त असल्यामुळे त्यांची टक्केवारी जास्त असावी. काही माथाडी कामगारांच्या अवयवांची झीज झाल्यामुळे त्यांच्याकडून अधिक कष्टाची कामे होत नसल्यामुळे त्यांचे मासिक उत्पन्न कमी आहे. काही कामगार वृद्ध असल्यामुळे अशा माथाडी कामगारांना

जड ओझी वाहणे, रास लावणे आदी कामे होत नाहीत. म्हणून त्यांचे मासिक उत्पन्न अतिशय कमी असल्यामुळे त्यांचा जीवनात विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

● **शारीरिक किंवा आरोग्यविषयक समस्या :-** प्रस्तुत संशोधनावरून असे दिसते हमाली कामांमुळे मानवी शरीराची अधिक झीज होते म्हणून एकूण कामगारापैकी ३८% श्वसनाचे आजार झाल्याचे दिसते. एकूण कामगारापैकी २७% डोळ्याचे आजार, २१% सांधेदुखी, ८% कामगारांना मान व पाठदुखी, ४% कामगारांना अंगाची आग होणे, २% कामगारांच्या हातापायांना भेगा पडणे. वरील माहितीवरून असे दिसते की कृषी माल मोजमाप करणे, गोणी भरणे, सिमेंट पोती चढविणे उतरविणे आदी कामांमुळे माथाडी कामगारात श्वसनविकारांचे प्रमाण जास्त आहे. भुसार मार्केट व लोखंडी मार्केटमध्ये कामे करणाऱ्या माथाडी कामगारांच्या डोळ्यात कण गेल्यामुळे डोळ्याचे आजार वाढतात. आपल्या क्षमतेपेक्षा मान, पाठ, सांधेदुखी, कंबरदुखीसारखे आजार वाढतात, मिरची पथारीवर कामे केल्यामुळे हात, पाय आणि संपूर्ण शरीराची आग होते इ. समस्या माथाडी कामगारांमध्ये दिसतात.

● **कर्जबाजारीपणा :-** माथाडीकाम हे शारीरिक श्रमांचे असून अंगमेहनतीचे काम आहे. जेवढे काम तेवढेच दाम अशी परिस्थिती असल्यामुळे काही माथाडी कामगारांकडून श्रमाची कामे होत नाहीत म्हणून त्यांचे उत्पन्न मर्यादित असल्यामुळे त्या उत्पन्नात कुटुंबाच्या मूलभूत गरजा देखील भागत नाहीत. म्हणून त्यांच्यात कर्ज काढणाऱ्या कामगारांचे प्रमाण जास्त आहे. औषधपाणी व दवाखाण्यासाठी कर्ज काढणारे ४८% कामगार असून घरबांधणीसाठी कर्ज घेणारे १७% असून मुला मुलींच्या विवाहासाठी कर्ज घेणारे ३२% कामगार आहेत. कुटुंबात सण, उत्सव साजरे करण्यासाठी कर्ज घेणारे ३% माथाडी कामगार आहेत. वरील माहितीवरून असे दिसते की, हमाली काम, अतिश्रम, अस्वच्छ ठिकाणी कामे करावी लागतात म्हणून त्यांच्यात आरोग्यविषयक समस्या जास्त असतात म्हणून औषधपाण्यासाठी कर्ज घेणारे जास्त आहेत. काही कामगारांना कामासाठी स्थलांतर करावे लागते. म्हणून

घरबांधणीसाठी कर्ज, मुलामुलींच्या विवाहात हुंड्यासाठी कर्ज व समाजातील विविध प्रथांचे पालन करावे लागते. परंतु त्यासाठीही पैसा नसतो म्हणून कर्ज घेणारे दिसतात. हमाल कामगारांना बँकांकडून कर्ज मिळत नाही, म्हणून सावकाराकडून अधिक व्याजदाराने कर्ज घेतले जाते, अज्ञान व निरक्षरतेमुळे अशा कामगारांना फसविले जाते म्हणून आयुष्यभर कर्ज फेडावे लागते.

● **व्यसनाधीनता :-** प्रस्तुत संशोधनावरून असे आढळून येते की, अतिश्रम, मर्यादित उत्पन्न, अज्ञान, निरक्षरता, गैरसमजुती आदी गोष्टीमुळे माथाडी कामगारांमध्ये व्यसनाधीनता मोठ्या प्रमाणात आढळते. माथाडी कामगारांत तंबाखू व गुटखा खाणारे ५० टक्के कामगार आहेत. विडी ओढणारे १८ टक्के कामगार आहेत. दारू पिणारे २९ टक्के कामगार आहेत व गांजा, चिलीम ओढणारे ३ टक्के माथाडी कामगार आहेत. वरील माहितीवरून असे दिसते की, माथाडी कामगारांत तंबाखू व गुटखा खाणारे कामगार जास्त आहेत. कारण या व्यसनासाठी पैसा कमी लागतो. आपले उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते परवडते म्हणून त्यांची संख्या जास्त आहे. माथाडी कामगारांमध्ये मद्यपान करणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. आपण केलेले श्रम विसरता यावेत, आपल्या समस्यांना व संकटांना क्षणभर का होईना विसरता येईल या गैरसमजुतीतून ते मद्यपान करतात, विडी, सिगारेट, चिलीम ओढणाऱ्यांची संख्या कमी दिसते. कारण आधुनिकीकरणाच्या हेव्यामुळे असे कामगार देखील इतर व्यसन करताना दिसतात.

● **कुटुंबातील सोयी सुविधांचा अभाव :-** प्रस्तुत संशोधनावरून असे दिसते की, माथाडी कामगारांची आर्थिक परिस्थिती हाकलीची असल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबात सोयी-सुविधांचा अभाव मोठ्या प्रमाणात दिसतो. माथाडी कामगारांच्या कुटुंबात चुल हे साधन वापरणारे माथाडी कामगार २९ टक्के आहेत, गॅस हे साधन वापरणारे २१ टक्के एवढे कामगार आहेत, स्टोव्ह वापरणारे १० टक्के आहेत, सायकल वापरणारे २६ टक्के आहेत, मोटरसायकल वापरणारे १४ टक्के आहेत वरील माहितीवरून त्यांना स्टोव्ह किंवा चूल या साधनांचा वापर करावा लागतो. बाजार समितीत पायी किंसा

सायकलीवरून जाणाऱ्या माथाडी कामगारांची संख्या अधिक आहे. आपले उत्पन्न मूलभूत गरजा भागविण्यातच पूर्ण होते म्हणून टीव्ही किंवा चैनीच्या वस्तु वापरणाऱ्यांची संख्या कमी आहे. माथाडी कामगारांच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, माथाडी कामगारांची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती साधारण असल्यामुळे त्यांच्या जिवनात विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. वरिल माहितीवरून निष्कर्ष काढले आहेत.

निष्कर्ष :-

१. माथाडी कामगारांमध्ये उच्चशिक्षणचे प्रमाण कमी असून निरक्षर स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे.
२. माथाडी कामगारांच्या कुटुंबात अर्थोत्पादन करणाऱ्या व्यक्ती कमी असून त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या जास्त आहे.
३. माथाडी कामगारांच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, शारीरिक त्रास होणाऱ्या कामगारांची संख्या सर्वात अधिक असल्यामुळे आपली आर्थिक परिस्थिती बरी नाही. म्हणून सरकारी दवाखाना किंवा घरगुती उपचार करणारे कामगार जास्त आहेत.
४. माथाडी कामगारांमध्ये व्यसन करणाऱ्या कामगारांची संख्या अधिक आहे. आपल्या समस्या व संकटामुळे, क्षणभर का होईना बाहेर पडण्यासाठी व्यसनावर खर्च करणारे कामगार जास्त आहेत.
५. माथाडी कामगारांच्या कुटुंबात मुलभूत सोयी सुविधाचा अभाव मोठ्या प्रमाणे दिसून येतो.
६. माथाडी कामगारांमध्ये औषधोपचार, मुलीचा विवाहात हुंडा, घरबांधणी, व्यसन आदींसाठी कर्ज काढणाऱ्या कामगारांचे प्रमाण जास्त आहे.

उपाययोजना :-

- १) माथाडी कामगारांना नियमित व पुरेसे वेतन दिले पाहिजे.
- २) माथाडी कामगारांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून साक्षरता वाढीसाठी हमाल पंचायतीने प्रयत्न करावेत.
- ३) कामाच्या ठिकाणी स्वच्छतागृह, पिण्याच्या पाण्याची सोय, विश्रांतीगृह इ. सुविधा बाजार समितीने पुरविल्या पाहिजेत.
- ४) कामगारांना कामाच्या ठिकाणी दुखापत झाल्यास बाजार समितीत दवाखाना व औषधउपचारांची सोय करावी.
- ५) व्यसनमुळे शरीर व मनावर काय परिणाम होतात याच्या दुष्परिणामांची जाणिव माथाडी कामगारांना दिली पाहिजे.
- ६) असंघटित माथाडी कामगारांना संघटनेत नोंद करून घेण्यासाठी हमाल पंचायतीने पुढाकार घ्यावा म्हणजे त्यांना संरक्षण मिळेल. माथाडी कामगारांच्या मुलांसाठी मोफत शिक्षणाची सोय करावी.
- ७) हमाल मापाडी कामगारांना बाजार समिती किंवा शासनाकडून घरकुल योजनेत घरे मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

हमाल पंचायत संघटनेने हमाली दरात वाढ करण्यासाठी प्रयत्न करावेत. त्यामुळे आपल्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करता येतील व ते आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतील.

...✍

संदर्भ

- १) भांडारकर पु. ल. :- सामाजिक संशोधन पध्दती
- २) कोरपे अप्पा :- मी तो हमाल
- ३) आढाव बाबा :- हमाला मापाडी वार्ता विशेषांक
- ४) देशपांडे वसंत :- हमाला मापाडी वार्ता विशेषांक
- ५) शिर्के चंद्रकांत :- महाराष्ट्र माथाडी हमाल व इतर श्रमजीवी कामगार
- ६) विरुळे बापूराव : हमालभाई हिसाब ठेवता येत नाही.
- ७) निंबाळकर अजित :- माथाडी कायदा असंरक्षित कामगारांसाठी एक वरदान

✍ . . . महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्री सुधारणावादी कार्य

कु. वैशाली श्री. हिवराळे

- समाजशास्त्र विभाग, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती (म.रा.)

प्रस्तावना

भारतीय समाजातील स्त्री पुरुष या दोघांपैकी कोणीही श्रेष्ठ नाही वा कनिष्ठ नाही. कोणीही प्राथमिक नाही वा दुय्यम नाही. निसर्गानेच स्त्री व पुरुषांना एकमेकांसाठी पूरक बनविले आहे. तरी देखील पुरुषांनी स्त्रियांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांच्यावर अनेक जाचक अटी लादून त्यांच्यावर अन्याय व अत्याचार करीत आले. स्त्री धर्माच्या नावाखाली स्त्रिया देखील या जाचक अटींना बळी ठरल्या. धर्मानुसार पतीला परमेश्वर मानून त्यांच्या असंख्य अपराधाकडे सर्रासपणे दुर्लक्ष केले जायचे. पती कसाही असला तरी त्याची सेवा करावी असा जणू नियमच होता. जर एखादा पुरुष बायकांची फसवणूक करत असेल, इतर स्त्रियांशी संबंध ठेवत असेल व व्यसनाधीन असेल तर मग अशा पुरुषाला देखील पारंपरिक धर्मातील नियमानुसार परमेश्वर कसे मानावे ?

कमी वयात मुलीचे होणारे विवाह जसे विजोड विवाह व त्यातून स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे वैधव्य तसेच त्या काळात विधवा वा परित्यक्ता स्त्रियांना पुनर्विवाहाचा अधिकार नव्हता. एखाद्या स्त्रीच्या पती निधनानंतर केशवपन केले जायचे. पती-पत्नीच्या दोघांपैकी पतीचा अगोदर मृत्यू झाला तर त्यांच्या पत्नीला पांढऱ्या पायाची समजून सासरकडील मंडळीकडून हाल केले जायचे व बालविवाहअंतर्गत स्त्रियांना आपल्या वयापेक्षा बऱ्याच वयाचे अंतर असलेल्या पतीबरोबर संसार करावा लागत असे. धर्मग्रंथात मांडलेल्या कथांमुळे या स्त्रियांना दुय्यमतेची व कनिष्ठतेची वागणूक देण्यात येत असे.

या सर्व अनिष्ट रुढी, प्रथा, परंपरांचा निषेध केला तो सर्वप्रथम महात्मा जोतिबा फुलेंनी त्यांनी

स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय व शोषणाविरुद्ध लढा उभारला. स्त्रीमुक्तीसाठी सुधारणावादी कार्य केले. प्रस्तुत लघुशोध निबंधातून स्त्रीविषयक समस्यांचा शोध घेऊन महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्रीविषयक सुधारणात्मक कार्याचा आढावा घेतला आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

१. स्त्रियांच्या सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेणे
२. स्त्रीविषयक समस्या जाणून घेणे
३. महात्मा जोतिबा फुले यांचे कार्य समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे व शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. विविध संदर्भ ग्रंथ व प्रकाशित साहित्य, संकेतस्थळांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

आज स्त्री-मुक्ती चळवळ ग्रामीण, दलित, आदिवासी स्त्रियांपर्यंत पोहोचून नवीन टप्प्यावर उभी राहत आहे. अत्याचाराविरोधी लढ्याच्या चौकटीत न राहता स्त्रियांचे वेगवेगळे प्रश्न हातात घेऊ लागली आहे. स्त्रियांचा वारसा हक्क, मालमत्तेचा हक्क, राजकीय सत्तेत सहभाग, परित्यक्ता स्त्रियांचे हक्क असे प्रश्न लढ्यात घेतले जात आहेत. याचबरोबर जुनी जातीयवादी पितृसत्ताक कुटुंबसंस्था नष्ट करून नवीन समताधिष्ठित कुटुंबसंस्था प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. कुटुंबसंस्थेत पुनरचना करण्याचे आंदोलन जोतिबा फुल्यांनी शंभर वर्षांपूर्वी सुरु केले.^१

१८५० ते १८८० या काळात 'हिंदू कुटुंब संस्था' हा एक मोठा सामाजिक प्रश्न बनला होता. पण या संदर्भातली सगळी चर्चा, वादविवाद, ब्राह्मणी कुटुंबापुरते मर्यादित होते अशा कुटुंबातले विधवांचे स्थान, स्त्रियांचे

लग्नाचे वय याभोवती हे वाद चालू होते. ब्राह्मणांमध्ये किंवा ब्राह्मणी धर्माचे लागू होणाऱ्या कुटुंबांमध्ये तथाकथित खानदानी जातींमध्ये किंवा ब्राह्मणी धर्माचे नियम लागू होणाऱ्या कुटुंबांमध्ये, तथाकथित खानदानी जातींमध्ये नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर स्त्रियांचे दुसरे लग्न होण्यावर बंदी होती. स्त्रियांचा दुसरा विवाह होऊ शकत नव्हता. मुलींची लग्ने अगदी लहान वयात (बऱ्याच वेळा वयाने बऱ्याच मोठ्या असलेल्या पुरुषांशी) होत असत. त्यामुळे उच्च जातींमध्ये विधवांचे प्रमाण आणि विशेषतः बालविधवांचे प्रमाण फारच मोठे होते. विधवा म्हणून सासरी राहताना घरातल्या इतर पुरुषांकडून लैंगिक अत्याचार होत होते. त्या काळात ही वस्तुस्थिती फार गंभीर चर्चेचा विषय बनली होती.^१

बालविवाहाच्या पुरातन प्रथेने ग्रस्त आपल्या भारत देशात बालविधवांची संख्या अफाट असे एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात बाल विधवांचे प्रमाण भयावह स्वरूपाचे होते.

बालविधवांची करुण दारुण अवस्था घरोघरी पाहावयास मिळे. त्यांच्याविषयी सहानुभूती तर राहोच साध्या शब्दांनी त्यांना धीर देण्याइतपत माणुसकी समाजात नव्हती. उलट त्यांच्यावर पांढऱ्या पायाची, कुळ घातकी, अवलक्षणी अशा कटू शब्दांची लाखोली वाहिली जाई. त्यांच्याच अशुभ आगमनामुळे घरचा एक होतकरू युवक दगावला असे आरोप बालविधवांवर बिनदिवकत करीत कुटुंबातील सारी सेवाकार्यांची कामे त्यांना करावी लागत.

सकाळच्या प्रहरी त्यांचे तोंड दिसले तरी ते अशुभ मानण्यात येई. हे सारे कठोर वर्तन बालविधवांशी करतांना वडीलधाऱ्या माणसांना किंचित मात्र लाजसंकोज वाटत नसे. हा त्यातील सर्वात दुर्दैवी भाग आहे. केशवपणाची अमानुष क्रूर चाल महाराष्ट्रातील ब्राह्मणवर्गात प्रामुख्याने दिसून येई. विधवेचे वय काही का असेना, तिचे कौमार्य अजून शाबूत का असेना तिला पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार कर्मठ सनातन्यांनी नाकारलेला होता.^२

त्यामुळे बालविधवांना उर्वरित आयुष्य दुःखमय जीवन जगावे लागत असे. वैधव्य हे काय त्यांनी मागून

घेतलेले नसते. तरीसुद्धा अशुभपणाची वागणूक मिळत असे. त्याचा काहीही दोष नसताना बलपूर्वक लादलेल्या या संन्यस्त जीवनाचा भार असह्य झालेल्या त्या बिचाऱ्या दुर्दैवी बाला चुकून कधी एखाद्या विधवेचा संयम सुटला तर निसर्गदेखील तिच्यावर सुड उगवायला चुकत नसे. नको असलेले मातृत्व नशिबी येऊन तिच्या जीवनाची परवड होत असे. कुटुंबात तिची निर्भर्त्सना होई. समाज तिला पतिता म्हणून तिचा तिरस्कार करी. दुर्दैव आणि अनर्थ यांच्या बाबतीत जणू असा नियमच आहे की, त्यांनी कधी एकट्याने येऊच नये अनर्थ परंपरा व दुर्दैवाचे दशावतार या जोड शब्द प्रयोगांची सार्थता या हतभागींनी विधवांच्या बाबतीत अनुभवास येई. एखादे वेळी कुणी संकटग्रस्त विधवा माता घोर अपराधही आज्ञाणता करून बसे.^३

या सगळ्या घटना केवळ जननीदेच्या भितीने घडून येत असे. अशातच असा प्रकार विधवांच्या बाबतीत घडून आल्यावर सासर वा माहेरकडील मंडळी त्या स्त्रियांना विहिरीत लोटून देत असत. परिणामी स्त्रियांचे जीव घेऊन कुटुंबाच्या अब्रुचे रक्षण होत असे परंतु त्या स्त्रीच्या मनाची कुचंबना कुणीही समजून घेत नसे.

स्त्रियांना सबला बनविण्यासाठी, स्त्री उद्धारासाठी त्यांनी बालविवाह, कुमारी विवाह, विधवांचे केशवपन या परंपरांना प्रचंड विरोध महात्मा फुलेंनी केला. या परंपरांच्या विरोधात जाऊन त्यांनी १८६४ मध्ये पहिला विधवा पुनर्विवाह घडवून आणला. ही एक क्रांतिकारक अशी घटना होती. त्याचबरोबर त्यांनी केशवपनाच्या विरोधी आंदोलन करून नाभिकांचा अभिनव असा संप घडवून आणला. पण तरीही पुनर्विवाह समाजाला पचणे अवघड होते. एखाद्या विधवेला दुर्दैवी परिस्थितीत संतती झाल्यास त्या विधवेस भ्रूणहत्या किंवा आत्महत्येशिवाय पर्याय राहत नाही. ही समस्या ओळखून त्यांनी १८६३ साली पुण्यात पहिले बालहत्या प्रतिबंधक गृह उघडले त्यांनी याच प्रतिबंधकगृहातील एक मुलगा दत्तक घेतला. यावरूनच त्यांचे स्त्रीविषयक विचार किती आधुनिक व पुरोगामी होते हे स्पष्ट होते. आजच्या

समाजाचे स्त्रीविषयक विचार, दृष्टिकोन पाहता त्यांचे द्रष्टेपण लक्षात येते.^५

विधवा स्त्रियांनी विद्रूप दिसावे व त्यांच्याकडे पुरुषांनी पाहू नये म्हणून केशवपन केले जायचे व नेहमीच विधवा स्त्रियांनी उदासीन राहायचे व गेलेल्या पतीचे स्मरण करित राहून उर्वरित आयुष्य एकाकी जीवन जगायचे व पवित्र व शुभकार्याप्रसंगी अशा स्त्रियांना मज्जाव करण्यात आला होता. परंतु हे समाजाने घातलेले बंधने महात्मा फुले यांनी आपल्या विचारसरणी वा कृतीतून बदल घडवून आणण्यात यशस्वी झाले.

महात्मा जोतिबा फुले यांनी स्त्रियांना शिक्षण देण्याचे ठरवून त्या दृष्टीने वाटचाल सुरू केली. कारण समाजाचा उद्धार करावयाचा तर त्याची सुरुवात स्त्रियांच्या शिक्षणापासून करणे गरजेचे होते. स्त्री शिकली तर सारे कुटुंब आपोआपच शिकणार होते. त्या कालखंडामध्ये स्त्री शिक्षणाला समाजाचा प्रखर विरोध होता. जुन्या रुढी व परंपरांचा पगडा समाजमनावर होता. स्त्रियांचे काम चुलीपासून मुलांपर्यंत असावे अशी तत्कालीन समाजाची धारणा होती. सर्व सुधारणांना कर्मठ लोकांचा फार मोठ्या प्रमाणात विरोध होता.^६

आणि या विरोधाला न जुमानता महात्मा जोतिबा फुले यांनी स्त्री शिक्षणासाठी सावित्रीबाईंना अगोदर साक्षर केले व दांपत्यांनी मिळून स्त्रियांना शिकविण्याची मोहीम हाती घेतली तर सनातनी उच्चवर्णीयांना त्यांचे हे कार्य धर्मबुडविणारे होते.

महात्मा जोतिबा फुले यांचे सुधारणात्मक कार्य :

- १) स्त्रियांच्या दुःखाचे मूळ अज्ञानात आहे. म्हणून स्त्रियांना साक्षर करण्याकरिता समाजाचा रोष पत्करून पुण्यात मुर्लीची पहिली शाळा काढली.
- २) केशवपनासारख्या अमानुष रुढीविरुद्ध त्यांनी आवाज उठविला व या अमानुष प्रथेविरुद्ध न्हाव्यांचा संप घडवून आणला.
- ३) दुष्काळात आपल्या घरचा पाण्याचा हौद अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजासाठी खुला केला.
- ४) सुधारणात्मक कार्याला गती देण्यासाठी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून जनजागृती घडवून आणली.
- ५) विधवा पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन देऊन पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला.
- ६) बालहत्या प्रतिबंधकगृहाची स्थापना करून विधवांच्या अनौरस संतती संगोपनाचे कार्य केले.
- ७) द्विभार्या प्रथेला विरोध केला.

निष्कर्ष :

महात्मा जोतिबा फुले यांनी स्त्रियांचे होणारे शोषण त्यांची दडपणूक त्यांच्या पिळवणुकीविरुद्ध आवाज उठविला तसेच स्त्री मुक्तीसाठी चळवळ घडवून आणली. स्त्रियांची दुर्दशा दूर करण्यासाठी विद्येचे द्वार त्यांना खुले करून दिले. महात्मा जोतिबा फुले यांनी राबविलेल्या या सुधारणात्मक कार्यक्रामुळे महिलांना समाजात प्रतिष्ठा मिळाली आहे तर जनसमुदायांच्या मनात जागृती घडवून आणली.

...

संदर्भ

- १) डॉ. ऑमवेट गेल, जोतिबा फुले आणि स्त्री-मुक्तीचा विचार, प्रकाशक विश्वासराव लोकवाङ्मय, पृष्ठ क्र. ३
- २) तत्रैव पृष्ठ क्र. १४
- ३) डॉ. रानडे गो.मो. महात्मा जोतिबा फुले मंगल प्रकाशन, नागपूर पृष्ठ क्र. २० व २१
- ४) तत्रैव पृष्ठ क्र. २३ व २४
- ५) <http://www.manase.org/Maharashtra>
- ६) शिंदे सरकार अशोकराव, महात्मा जोतिराव फुले सहाद्री प्रकाशन संस्था प्रथम आवृत्ती २०१३, पृष्ठ क्र. १२

... स्त्रीउत्थानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

- प्रा. बबिता अनिल हजारे
- डॉ. शारदा शरद गावंडे

- श्री नरसिंग कला व वाणिज्य महाविद्यालय, आकोट, जि. अकोला (म.रा.)
- श्री भगवंतराव पाटील महाविद्यालय, परतवाडा, अमरावती (म.रा.)

भारतात महिलांचे उध्दारक अनेक झाले. परंतु कैवारी मात्र एकच झाला, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. मातोश्री रमाईना पाठविलेल्या एका पत्रात त्यांनी 'स्त्रियांच्या उन्नती व मुक्तीसाठी लढणारा मी एक योद्धा आहे', असे म्हटले, ते सर्वार्थाने खरे आहे. दोन्ही हाती शस्त्र घेऊन स्त्रियांच्या हक्कासाठी लढणारा असा वीर योद्धा पुन्हा होणे नाही. एका हाती कायद्याचे शस्त्र, तर दुसऱ्या हाती चळवळीचे. सर्व भारतीय स्त्रियांनी या एका कारणासाठी त्यांना प्रातःस्मरणीय मानले पाहिजे. आपल्या उण्यापुऱ्या ६५ वर्षांच्या आयुष्यात या योद्धाने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व धार्मिक अशी चारही क्षेत्रे पादाक्रांत केली. परंतु या पराक्रमाला जोड होती करुणेची. स्त्रिया आणि शूद्रादी प्रजेवर जाति व्यवस्थेने केलेल्या पराकोटीच्या अन्याय अत्याचाराची चीड व त्या शोषणाला बळी पडलेल्यांविषयी करुणा यातून बाबासाहेबांनी या देशात सामाजिक क्रांती केली. बुद्धानंतरची ही दुसरी क्रांती: हिंदू समाजातील सगळ्या प्रकारच्या विषमतांपैकी एक म्हणजे स्त्री पुरुष विषमता. तिच्यामुळे स्त्रियांवर होणारे अन्याय दूर करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वापरलेले महत्त्वाचे अस्त्र म्हणजे कायदा. स्वतःचे सारे पांडित्य त्यांनी हिंदू कोड बिलासाठी पणाला लावले. स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित करण्यासाठी जुन्या कायद्यांची संहिता आधी बदलली पाहिजे व स्त्री केंद्री बनविली पाहिजे हा त्यामागील हेतू होता.

महिलांसाठी सुरक्षा कवच - हिंदू कोड बिल

हिंदू कोड बिलाच्या संबंधात आपली भूमिका स्पष्ट करताना कायदेमंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "समाजातील वर्गावर्गातील असमानता, स्त्री

पुरुष यांच्यातील असमानता तशीच अस्पृशित राहू देऊन आर्थिक समस्यांशी निगडित कायदे संमत करित जाणे म्हणजे आमच्या संविधानाची चेष्टा करणे होय. आणि शेणाच्या ढिगाऱ्यावर राजप्रासाद बांधल्यासारखे होय. हिंदू संहितेला मी हे महत्त्व देतो."

बाबासाहेबांनी हे उद्गार हिंदू कोड बिलाच्या मसुद्यावरील सर्वसाधारण चर्चेच्या वेळी काढलेले आहेत. हिंदू कायद्याच्या विधेयकाला बाळासाहेबांच्या लेखी अनन्य साधारण महत्त्व होते. कारण पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे त्यायोगे स्त्रियांच्या बाबतीत केल्या जाणाऱ्या भेदभावाला आळा बसून त्या अधिक सक्षम बनतील हा त्यांना विश्वास होता. हा काळ होता १९४७ ते १९५०. हा तीन वर्षांचा काळ सर्वार्थानो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनातील अत्यंत यशस्वीपणाचा कालखंड म्हणावा लागेल. महाडच्या संग्रामापासून सुरु झालेल्या बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखालील पददलितान्या चळवळी, सत्याग्रह व आंदोलने यांनी आता एक निश्चित आकार धारण केला होता. त्यावेळी प्रबोधन व संघटन यांच्याद्वारा सामाजिक घुसळण भरपूर झाली होती. उच्च म्हणविल्या जाणाऱ्या वर्गांनी आजवर दाबून ठेवलेली बहुजनांची अस्मिता आता विरोधाला न जुमानता प्रज्ञासूर्याभोवतीची आभा प्राशन करून तेजस्वी बनत होती. त्यानंतर १९३५ ची येवल्याची घोषणा, १९३६ चा स्वतंत्र मजूर पक्षाचा जाहीरनामा, मुंबई प्रांतिक असेंब्लीच्या निवडणुकीमधील पक्षाला प्राप्त झालेले घवघवीत यश, १० जानेवारी १९३८ ला खोती पध्दती विरुद्ध कौन्सिलवर नेण्यात आलेला २० हजार शेतकऱ्यांचा मोर्चा, १९४२ ते १९४५ या काळात मजूरमंत्री असतांना अस्पृश्य वर्गासाठी सरकारी नोकऱ्यांमधील भरतीचे अविस्मरणीय कार्य, समता

सैनिक दलासारख्या शिस्तबद्ध व समर्पित दलाची निर्मिती अशा सगळ्या कामगिरीचा आवाका प्रचंड होता. एवढयानेही बाबासाहेब अमर झाले असते. परंतु संपूर्ण सम्यक क्रांतीच्या प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग सक्रिय असल्याशिवाय ती यशस्वी होऊ शकणार नाही, हे जाणून त्यांच्या प्रगतीची वाट मोकळी करण्यासाठी त्यांनी या काळात प्राधान्य दिले ते स्त्रियांशी संबंधित कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्याला हे एक प्रकारे सुरक्षा स्त्रियांसाठी सुरक्षाकवच होते.

या विधेयकाचा प्रस्ताव मांडत असतांना कायदेमंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जे भाषण केले, ते अत्यंत नेटके, मुद्देसूद व जुन्या कायद्यांमध्ये केलेल्या प्रस्तावित बदलांचाच नेमका निर्देश करणारे होते. एवढे महत्त्वाचे विधेयक सत्राच्या शेवटी चर्चेसाठी सदानासमोर भरणे याविषयी दुःख व्यक्त करून बाबासाहेब बोलू लागतात - " महोदय, हे विधेयक सात भिन्न बाबींशी संबंधित कायद्यांचे संहितीकरण करू पाहते. सर्वप्रथम हे विधेयक अशा मृत हिंदू व्यक्तीच्या, म्हणजे स्त्री व पुरुष दोघांच्याही मालमत्तेच्या हक्कांशी संबंधित नियमांचे संहितीकरण करू इच्छिते, जी व्यक्ती इच्छापत्र न करता मेलेली असते. दुसरे म्हणजे भिन्न भिन्न वारसदारांमध्ये वारशाच्या क्रमाच्या स्वरूपात काही बदल विहित करते. या विधेयकाद्वारा हाताळले गेलेले पुढचे विषय म्हणजे पोटगी, विवाह, घटस्फोट, दत्तकविधान, अज्ञानत्व व पालकत्व यांचे हे कायदे हे आहेत."

वरील सातही विषय स्त्रियांच्या दृष्टीने किती महत्त्वाचे आहेत हे वेगळे सांगावयास नको. या सर्वच मुद्यांवरील बाबासाहेबांचे कायदेमंत्री या नात्याने केलेले विवेचन मुळातून वाचण्यासारखे आहे. जागेच्या अभावी, त्यातील महत्त्वपूर्ण अशा प्रस्तावित तरतुदीच येथे नमूद कराव्या लागत आहेत.

बाबासाहेबांनी सर्वप्रथम वारशाचाच प्रश्न हाती घेतला. त्यासंबंधात विधेयकातील महत्त्वाचा बदल म्हणजे मृत व्यक्तीची विधवा, त्याची मुलगी व पूर्वी मृत झालेल्या त्याच्या मुलाची विधवा यांना वारशाच्या बाबतीत मुलाच्या बरोबरीची श्रेणी देण्यात आली. त्याच्या जोडीला मुलीलाही वडिलांच्या मालमत्तेत मुलाचा अर्धा हिस्सा

देण्यात आला. या विधेयकात मान्यता देण्यात आलेल्या स्त्री वारसदारांची संख्या मित्ताक्षरा किंवा दायभागाखालील संख्येपेक्षा कितीतरी जास्त होती. तिसरा बदल म्हणजे जुन्या कायद्यात स्त्री वारसदारांमध्येच त्यांची आर्थिक परिस्थिती, वैवाहिक दर्जा, सापत्यत्व, बिनापत्यत्व अशा कारणांवरून भेदभाव केला जात असे. स्त्रिया स्त्रियांमध्ये भेदभाव करणारे वरील मुद्दे नव्या विधेयकात काढून टाकण्यात आले. ती स्त्री एकदा वारसदास म्हणून घोषित झाली आहे. या व्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टी विचारात घेण्याची गरज नाही असे बाबासाहेब म्हणतात आणि चौथा बदल म्हणजे दायभाग पध्दतीत आईच्या तुलनेत वडील आधी उत्तराधिकारी ठरत. बाबासाहेबांनी आईला वडिलांच्या आधी उत्तराधिकारी बनविले.

या विधेयकाने स्त्री धनाचे अनेक प्रकार काढून टाकून सर्व स्त्री धन एकच आहे व त्याला वारशाचा नियमही एकच लागतो अशी तरतुद केली. स्त्री धनाच्या बाबतीत, मुलीच्या हिश्याच्या अर्धा हिस्सा वारशाने मुलालाही मिळावा ही तरतुद करून बाबासाहेबांनी वडिलांच्या मालमत्तेत जसा मुलीला मुलाच्या अर्धा हिस्सा मिळतो, तसा आईच्या मालमत्तेत मुलालाही मुलीच्या अर्धा वाटा दिला. "हे विधेयक, मुलगा व मुलगी यांच्या सामाजिक दर्जांमध्ये समानता राखण्याचा प्रयत्न करते", असे उद्गार त्यांनी या प्रसंगी काढले आहेत.

याखेरीज धार्मिक संस्कारयुक्त विवाह व नोंदणी विवाह, घटस्फोट, दत्तक विधान या संबंधात स्त्रीला केंद्रस्थानी ठेवून बाबासाहेबांनी नव्या तरतुदी केल्या. हुंड्याच्या बाबतीत, विवाहात मुलीने माहेरून हुंड्याच्या रूपात आणलेली संपत्ती न्यास मालमत्ता मानली जाईल, तिचा उपयोग त्या स्त्रीच्या कामी येईल आणि १८ वर्षांनंतर त्या मालमत्तेवरील हक्कास ती पात्र होईल. ती संपत्ती तिच्या पतीला किंवा त्याच्या नातेवाईकांना उडविता येणार नाही अशी तरतुद केली.

एक आणखी बदल बाबासाहेबांनी केला, तो म्हणजे स्त्रियांच्या मर्यादित इस्टेटीचे अबाधित इस्टेटीत रूपांतर, याशिवाय विवाह व दत्तक विधानातून जातीचे उच्चाटन, एकपत्नीत्व आणि विवाहातून बाहेर

पडण्यासाठी घटस्फोटाचे तत्त्व यांची तरतूद विधेयकात करून स्त्रियांना फार मोठा दिलासा दिला.

हिंदू कोड बिल हे बाबासाहेबांच्या जीवनाचेच ध्येय झाले होते. १९४७ पासून सतत ४ वर्षे १ महिना २६ दिवस त्यांनी अथक परिश्रम घेतले, त्याचे उद्दिष्ट सर्व स्त्रियांना कायद्याने हक्क, दर्जा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी हेच होते.

परंतु एवढ्या कष्टांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा असलेले हे हिंदू संहिता विधेयक, संविधान सभेत मंजूर होऊ शकले नाही. त्यातही घटस्फोट, व्दिभार्या प्रतिबंधक यासारखी कलमे विरोधकांकडून विवाद्य बनविण्यात आली. बिलाच्या विरोधकांना बाबासाहेबांनी २० सप्टेंबर १९५१ रोजी अत्यंत जोरदार, मार्मिक उत्तर दिले.

"आज सुधारणेच्या युगात स्त्रियांना समान हक्क द्यायला तुम्ही विरोध का करता? स्त्रियांना इस्टेटीत वाटा देण्यास मनुनेही नकार दिला नाही, मग तुम्ही का देता?" असा सवाल त्यांनी सनातन्यांना केला.

एकटे बाबासाहेब लढत राहिले पण सत्र संपले तेव्हा हिंदू कोड बिलाची फक्त चार कलमे मंजूर झाली. त्यामुळे अत्यंत दुःखी व निराश होऊन डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या कायदेमंत्रिपदाचा २० सप्टेंबर १९५१ रोजी राजीनामा दिला. केवढा प्रचंड त्याग बाबासाहेबांनी स्त्रियांच्या हक्कांसाठी केला. पुढे १९५२ नंतर केंद्र सरकारने बाबासाहेबांच्याच मसुद्यातून ४ स्वतंत्र कायदे बनविले. ते म्हणजे -

- १) दी हिंदू मॅरेज अॅक्ट, १९५५
- २) दी हिंदू सक्सेशन अॅक्ट, १९५६
- ३) दी हिंदू मायनॉरिटी अॅंड गार्डियनशिप अॅक्ट, १९५६
- ४) दी हिंदू अॅडॉप्शन अॅंड मॅटेनन्स अॅक्ट, १९५६

डॉ. आंबेडकरप्रणीत वैचारिक अधिष्ठान

कोणत्याही चळवळीला शास्त्रयुद्ध वैचारिक बैठकीचे अधिष्ठान लागते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या गुलामीचा अंत करण्यासाठी आवश्यक असे तत्त्वज्ञान आपल्या लिखाणाद्वारे स्त्री चळवळीला दिला. त्यासाठी स्त्रिया व प्रतीकांची, मनूचे वेड, हिंदू स्त्रियांची उन्नती व अवनती या लेखांमधून मनुस्मृतीच्या २, ५, ८ व

९ या अध्यायांमधून भरपूर श्लोक उद्धृत करून मनुच्या स्त्रीविरोधी कायद्यांचा व स्त्री निंदेचा खरपूस समाचार लोकांनी घेतला. 'हिंदूस्थानातील स्त्रियांच्या अवनतीला बुद्धांची शिकवणच कारणीभूत झाली'. अशा या आशयाच्या 'ईव्हज् वकीली', मासिकात जानेवारी १९५० मध्ये प्रकाशित लेखाला बाबासाहेबांनी त्या लेखाव्दारे तर्कशुद्ध उत्तर दिले. हिंदू स्त्रियांच्या दुर्दशेला बुद्ध जबाबदार नसून मनुच जबाबदार आहे. हे सिद्ध करून भगवान बुद्धांवरील सर्व आरोपांचे खंडन सप्रमाण सिद्ध केले. अडीच हजार वर्षांपूर्वी भिखवुणी संघ स्थापन करून भगवान बुद्धांनी स्त्रियांसाठी ज्ञानार्जन व आध्यात्मिक उन्नती यांचा मार्ग त्या काळातही कसा मोकळा करून दिला हे प्रतिपादन करीत असतांना डॉ. बाबासाहेबांनी बौद्ध संस्कृतीचाही किती मूलगामी अभ्यास केला होता याचे प्रत्यंतर येते.

भगवान बुद्ध व मनु यांच्या स्त्रीविषयक दृष्टिकोनातून मूलभूत फरक विशद करून, स्त्री स्वातंत्र्याचे जगातील पहिले पुरस्कर्ते भगवान बुद्ध हेच होते, हे स्त्रियांना बाबासाहेबांनी १९५२ मध्येच सांगितले. त्यासाठी त्यांनी प्रख्यात ब्रिटिश बौद्ध अभ्यासक श्रीमती सी. ए. एफ. व्हिस डेव्हिड्स यांचाही हवाला दिला. कारण आम्हाला पाश्चात्य लेखकांची मुद्रा उमटविल्याशिवाय कोणत्याही विधानाची सत्यता पटतच नाही. परंतु बाबासाहेबांनी १९५२ सालीच दाखविलेल्या या सत्याकडे या देशातील स्त्रीवाद्यांनी दुर्लक्ष केले. १९४९ मध्ये 'दी सेकंड सेक्स' लिहिणाऱ्या सिमॉंद बोबुवा या फ्रेंच लेखिकेला स्त्री मुक्तीची प्रवक्ता म्हणा, भाष्यकार म्हणा या नात्याने डोक्यावर घेण्यात आले. परंतु तिच्या किती तरी आधी म्हणजे १९०९ मध्ये 'साम्स ऑफ द सिस्टर्स' हा ग्रंथ लिहिणाऱ्या ब्रिटिश अभ्यासक श्रीमती आय. बी. होर्नर यांचे नावही कधी स्त्रीवादी विचारवंत गेल्या ३० वर्षांत घेताना दिसल्या नाहीत, हे येथे दुःखाने नमूद करावेसे वाटते. स्त्री अभ्यासक या विषयाच्या विद्यापीठीय अभ्यासक्रमामध्ये जेव्हा 'इंडियन फेमिनिझम' चा अभ्यासक्रम नेमला जातो, तेव्हा 'बुद्धिस्ट फेमिनिझम' ला खरे तर वेगळे स्थान देण्यात आले पाहिजे. त्याचाही निःपक्षपाती दृष्टीने अभ्यास झाला पाहिजे. कारण

भारतीय स्त्री मुक्तीची खरी वैचारिक बैठक भगवान बुध्दाच्या भक्कम अशा समतावादी तत्त्वज्ञानाच्या पायावर उभी आहे. परंतु विरोधाभास कसा आहे तो बघा, पाश्चात्य स्त्री विचारवंत स्त्री मुक्तीच्या तात्त्विक बैठकीसाठी बाहेर धाव घेतात. कायद्याएवढेच बाबासाहेबांचे स्त्रियांसाठी महत्त्वाचे योगदान म्हणजे त्यांनी ही युध्द भारतीय बैठक

चळवळीतील प्रत्यक्ष स्त्री सहभागाचे जनक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्त्रीविषयक कार्याच्या तिसऱ्या महत्त्वपूर्ण अंगाचा विचार केल्याशिवाय हे विवेचन पूर्ण होणार नाही. ही बाजू आहे, स्त्रियांच्या प्रत्यक्ष चळवळीतील सहभागाची १९२७ च्या महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहात स्त्रियांच्या सुरुवातच मुळी फार मोठ्या प्रमाणावर झाली. १९३० च्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहात पहिली अटक होणारी तुकडी स्त्रियांचीच होती. १९४२ च्या नागपुरात आयोजित अखिल भारतीय दलित वर्ग परिषदेत हा सहभाग इतका वाढला की महिलांचे स्वतंत्र अधिवेशन घेण्यात आले. हा इतिहास सर्वांनाच ठाऊक आहे. त्या काळात राधाबाई कांबळे, जाईबाई चौधरी, अंजनीबाई देशभ्रतार, गीताबाई गायकवाड, सुलोचनाबाई डोंगरे, शांताबाई दाणी, मीराबाई आंबेडकर, कीर्तिबाई व इंदिराबाई पाटील अशा महिला नेत्या आंबेडकरी चळवळ लोकांपर्यंत नेत होत्या. 'चले जाव' चळवळीच्या तोडीचा हा स्त्री सहभाग होता. सार्वजनिक क्षेत्र आज देखील पुरुषप्रधान आहे, मग तेव्हा ते किती असेल? अशा परिस्थितीत गावखेड्यातील सर्वसामान्य बाईला, दलित शोषित वर्गातील स्त्रीला घराचा उंबरठा ओलांडावयास लावून प्रत्यक्ष लढयात सक्रिय करणे ही गोष्ट अभूतपूर्व होती. आजही अनेक स्त्री संघटनांना त्यांच्या मोर्चातील किंवा धरणे आंदोलनांतील स्त्रियांच्या अल्प उपस्थितीचा प्रश्न डोकेदुखी निर्माण करतो म्हणून डॉ. बाबासाहेबांच्या चळवळीतील स्त्रियांचे हे संख्याबळ लक्षणीय ठरते.

बाबासाहेबांचा महिलांना उपदेश

सरतेशेवटी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महाड संग्राम परिषदेत महिलांना उद्देशून जो उपदेश केला त्याचे स्मरण होणे स्वाभाविक आहे. एवढा सोपा, साधा

परंतु सारगर्भ उपदेश, तोही एका महापंडिताच्या तोंडून? विद्वान सोपे बोलू शकत नाही हा समज बाबासाहेबांनी खोटा ठरविला. येथे मला भगवान बुध्दांच्या संदर्भात वापरण्यात आलेला एक शब्द आठवतो. तो म्हणजे, 'उपाय कौशल्य!' भगवान बुध्दांजवळ अनेक स्तरांतून लोक येत असत. सर्वांची समजण्याची पातळी एकसारखी नसते, हे जाणून तथागत वेगवेगळ्या समूहांसाठी वेगवेगळे उपाय योजत आणि उपदेश करीत. संविधान सभेत अस्खलित इंग्रजीत केलेल्या भाषणांनी, युक्तिवादांनी भल्याभल्यांना निरुत्तर करणारे बाबासाहेब साध्या भोळ्या गरीब कष्टकरी भगिनींसाठी मात्र छोटी-छोटी सोपी वाक्ये योजतात, तेव्हा बुध्दांच्या उपायकौशल्याची आठवण येते. मला वाटते, जगातले हे सर्वांत सोपे भाषण असावे.

"तुम्ही स्वतःस अस्पृश्य मानू नका, घरी स्वच्छता ठेवा, स्पृश्य हिंदू नेसतात त्या पध्दतीने नेसा, फाटके लुगडे का असेना ते स्वच्छ पाहिजे. भाराभर गळसऱ्या व हातात कोपरभर चांदीचे गोट-पाटल्या ही तुम्हास ओळखण्याची खूण आहे. दागिना घालायचा तर सोन्याचा घाला. कोणतीही अमंगल गोष्ट होऊ देऊ नका. मेलेल्या जनावरांचे मांस खाणे बंद करा. दारुबाज नवऱ्यांना, भावांना अगर मुलांना जेवायला घालू नका. मुलींना शिक्षण द्या. ज्ञान व विद्या या गोष्टी स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. 'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा, ज्याचा तिन्ही लोकी झेंडा!' अशी महत्त्वाकांक्षा ठेवून जगा.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रीविषयक कार्याची ही झेप म्हणजे स्त्रियांच्या उत्थानात त्यांचे कर्तृत्व लोकोत्तर आहे यात वादच नाही.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना स्त्री शिक्षण विषयक तळमळ आणि स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन किती व्यापक होता हे दिसून येते. समाजातील अर्धा भाग स्त्री व ती शिक्षणापासून वंचित राहत असेल तर समाजाचा विकास निश्चितच खुंटेल आणि समाज जगाच्या बरोबरीने प्रगती करू शकणार नाही म्हणून ते स्त्री शिक्षणाला महत्त्व देताना त्यांच्या वरील स्त्री शिक्षणविषयक विचारांतून दिसून येते. त्याचबरोबर हिंदू

कोड विधेयक ज्या समाजाने स्त्रियांसोबतच अस्पृश्य यांना गुलामगिरीतून मुक्त करू शकणारा कायदा मंजूर करून घेण्यामागे स्त्री व अस्पृश्य समाजाबाबत असणारी जाणीव व ते पूर्ण करण्याकरिता घेतलेले परिश्रम बाबासाहेबांच्या कार्यातून दिसून येते. तेव्हा स्त्री आणि अस्पृश्यांचा कैवारी म्हणून म्हणावेसे वाटते. रोज दिसणारा सूर्य कदाचित नेहमीसाठी अस्ताला जाऊ शकेल परंतु बाबासाहेबांच्या विचारांचा सूर्य कधीच अस्ताला जाणार नाही....✍

संदर्भ

- १) धनंजय कीर : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संपादक मा. फ. गांजरे, डॉ. आंबेडकरांची भाषणे, खंड ५, अशोक प्रकाशन, नागपूर.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार, डॉ. सुनंदा जामकर, यश प्रकाशन, मालटेकडी रोड, अमरावती.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार, खंड १, संपादक डॉ. धनंजय डाहाट, संकेत प्रकाशन, नागपूर.
- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल, रत्नाकर गणवीर, नेहा प्रकाशन, नागपूर - १७.

✍ . . .

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्वतंत्र मजूर पक्ष व स्त्रीमुक्तीविषयक दृष्टिकोन

प्रा. विजय घोरपडे

- संशोधक, 'महात्मा फुले आणि डॉ.आंबेडकर विचारधारा' विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद (म.रा.)

प्रस्तावना –

जगभर मानवी समाज उदयाला आला तेव्हापासून तो समाज आदिम साम्यवादी समानतेचे जीवन जगत होता. हे अनेक संसाधन व अभ्यासावरून स्पष्ट झालेले आहे. आदिम साम्यवादी समाज म्हणजे समाजातील मातृसत्ताक पध्दती संपुष्टात येणे आणि खासगी मालमत्ता, पितृसत्ता, शासनसंस्था, मालक गुलाम संबंध अशी गुलामगिरीची वर्गीय समाजव्यवस्था प्रस्थापित होणे या प्रक्रियेत संपूर्ण जगभर स्त्री दास्य वाढत गेल्याचे दिसून येते.

प्राचीन काळापासून पुरुष 'स्त्री'वर वर्चस्व गाजवीत आला आहे. भारतातील स्त्रियांचे शोषण जातीव्यवस्था, वर्गव्यवस्था, धर्मसत्ता व पुरुष सत्ता या व्यवस्था करतात. स्त्रीला हीन लेखण्याची प्रवृत्ती पुरुषांच्या अणु-रेणूमध्ये रुजलेली आहे. ही मानसिकता धर्म व्यवस्थेने अधिक बळकट केली असल्याचे स्पष्ट होते. त्यामुळे विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, धर्मसंस्था, जातीसंस्था आणि उत्पादन व्यवहारात स्त्रीची भूमिका दुय्यम व अनुषंगिक मानली गेली. ओघानेच कुटुंबसंस्था, खाजगी संपत्ती व सार्वजनिक निर्णय प्रक्रिया या क्षेत्रात तिला पूर्ण माणूस व एक नागरिक म्हणून वापरायचे स्वातंत्र्य नाकारण्यात आले.

आजही स्त्रीविषयक दृष्टिकोनात फारसा बदल झालेला दिसत नाही. आज भारताचे सर्वस्व पदापर्यंत (राष्ट्रपतिपद) स्त्री विराजमान झाली असूनही दुसरीकडे अनेक ठिकाणी स्त्रियांवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय-अत्याचार सुरू आहेत. आजही भारतीय स्त्रियांनी सर्वच क्षेत्रांत क्रांतिकारी प्रगती केली असली तरी सर्व स्तरांतील स्त्रियांचे सर्वच क्षेत्रांत दुय्यम स्थान असलेले

दिसून येते. म्हणून समाजाचा स्त्रीविषयक दुय्यम दृष्टिकोन नष्ट होऊन स्त्री- पुरुष समता प्रस्थापित करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रीमुक्तीविषयक दृष्टिकोन व हिंदू कोड बिलातील स्त्री स्वातंत्र्य व समानताविषयक तरतुदींचे आकलन व विश्लेषण नव्याने चिकित्सक पध्दतीने मांडण्याचा प्रयत्न या लघुशोधप्रबंधात करण्याचा प्रयत्न आहे.

पांढरपेशी स्त्री वर्गापुरतीच आपली सुधारणा मर्यादित ठेवणाऱ्या सुधारकांनी या देशातील बहुजन, गिरिजन, दलित, शूद्रातिशुद्र स्त्रियांच्या उन्नतीसंदर्भात कोणतीच हालचाल केली नाही याउलट डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रियांचा संदर्भात व्यापक दृष्टिकोन दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी स्त्रीमुक्तीचा विचार मानव मुक्तीअंतर्गत केला. त्यांनी स्त्री-पुरुष असा भेद न करता त्यांनी पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही पुढे नेले पाहिजे असा निर्धार त्यांनी केला. अनेक समाज सुधारकांनी स्त्री सुधारणा व स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भाने वेगवेगळ्या स्वरूपाचे कार्य केले आहे. तसेच, स्त्रीमुक्तीच्या उद्देशाने वेगवेगळे विचार प्रवाह व चळवळी पुढे आलेल्या दिसतात. अभिजनांची (ब्राह्मणी) स्त्रीमुक्ती चळवळ केवळ पांढरपेशी स्त्रीवर्गापुरतीच मर्यादित झालेली दिसते. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रीमुक्तीविषयक दृष्टिकोन व्यापक स्वरूपाचा दिसून येतो. यात त्यांनी सर्व स्तरांतील कामगार स्त्रियांच्या अनुषंगाने जी धोरणे घेतलेली आहे. ते आजही प्रासंगिक व स्त्री स्वातंत्र्यास व स्त्री सक्षमीकरणास अधिक जोरकसपणे चालना देणारे ठरत आहे. हे या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा

स्वतंत्र मजूर पक्ष व त्यातील स्त्रीमुक्तीविषयक लघुशोध निबंधात स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दि. १५ ऑगस्ट, १९३६ रोजी टाइम्स ऑफ इंडियाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्ष (इंडिपेंडंट लेबर पार्टी) हा नवा राजकीय पक्ष स्थापन केल्याचे जाहीर केले.^१ या संदर्भाने भारतातील कष्टकरी, कामगार यांना एका वेगळ्या पातळीवर न्याय देण्याच्या भूमिकेने तसेच ज्यांचे आयुष्य कामगार, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय या सर्व बाजूंनी ग्रासलेला असतानाही अस्पृश्य वर्ग किंवा त्या वर्गातील लोक हिंदी श्रमजिवी वर्गांना जागृत करून न्याय्य हक्कांसाठी लढ्याची प्रेरणा निर्माण करणे यासाठी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना करणे ही बाबासाहेब आंबेडकरांची त्यामागील भूमिका स्पष्ट होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नागपूरला असताना महाराज्यपालाकडून डॉ. बाबासाहेबांना एक संदेश आला.

त्या संदेशाप्रमाणे महाराज्यपालाच्या कार्यकारी मंडळात (मजूरमंत्री) कामगार सभासद म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सन्मानपूर्वक समावेश करण्यात आला. २० जुलै, १९४२ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मजूरमंत्र्याची सूत्रे हाती घेतली. व त्यानंतर त्यांनी कामगार स्त्री-पुरुषांसाठी अनेक प्रकारच्या सोयी, सवलती असाव्यात असे विचार मांडले. गिरण्या, कारखाने येथे काम करणाऱ्या स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने वेतन मिळावे, त्यांचे कामाचे तास ठराविक असावेत. त्यांना बाळंतपणाची रजा मिळावी, स्त्रियांच्या लहान मुलांसाठी पाळणाघरांची सोय असावी, तसेच स्त्रियांना प्रसूतीपूर्वीच्या व नंतरच्या काळात विश्रांतीची गरज असल्याने त्यांच्या पगारावर होणारा खर्च मालकांनीच सोसला पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना स्त्री-पुरुष भेद मान्य नव्हता. ते स्त्री स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी महिला कामगारांच्या दृष्टीने विशेष कार्य केले. पुरुषांप्रमाणे महिलांना देखील समान अधिकार असावे

पुरुष आणि महिला यांच्यामध्ये अधिकार आणि हक्क या संदर्भात कोणताही भेद करता कामा नये, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. भारतीय संविधानात त्यांनी पुरुष आणि महिलांना समान अधिकार दिले. श्रममंत्री असताना त्यांनी महिला कामगारांच्या हिताच्या दृष्टीने कामगार कायद्यांतही अनेक सुधारणा केल्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनकार्याचा, त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा, विचारांचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा सूक्ष्मपणे आढावा घेत असताना, एक गोष्ट प्रामुख्याने लक्षात येते ती ही की, शोषित, पीडित समाजापैकी केवळ पद्दलित यांनाच माणसाचे जीवन जगण्याला आपल्या उराशी कवटाळून उभारी दिली असे नसून, कामगार, साधा श्रमिक हाही तितकाच शोषित पीडित गुलामगिरीत, दारिद्र्यात, भांडवलदारांच्या वेढबिगारीत खिंतपत पडलेला उपेक्षित, असंघटित, दुर्लक्षित असाह्य समाज आहे, हे जाणून त्यांना भांडवलदारांच्या मस्तवाल कारखानदारांच्या दास्यशृंगलेतून मुक्त करून त्यांचे जीवन सुसह्य आणि सुकर केले.^१

बाबासाहेबांनी श्रमिकांच्या उध्दारासाठी आपल्या हयातीत केवढा मोठा लढा दिला, संघर्ष केला, कामगार कायद्यांत तरतुदी केल्या, कामगार विरोधी कायद्यांत सुधारणा घडवून आणल्या व सर्व कामगार वर्गाला न्याय मिळवून दिला. त्यामुळेच भारतीय कामगार बाबासाहेबांना मसिहा समजतो.^२

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केवळ दलित समाजातील कामगारांसाठीच नव्हे तर लहान शेतकरी, शेतमजूर किरकोळ उद्दीम, कायस्थ, इतर जातीतील शोषित स्त्री-पुरुष कामगारांसाठी ज्या मागण्या केल्या, त्यावरून त्यांचे कामगारविषयक धोरण तर स्पष्ट होतेच, तर ते (मजूरमंत्री) कामगार सभासद आणि तदनंतर कायदेमंत्री असतांना कामगारांसाठी जे पोषक कायदे केले, कामगार कायद्यांत, कामगार कल्याणविषयक सुधारणा घडवून आणल्या त्या वरून ते स्पष्ट होते.^३

सन १९३६ मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाचा उद्देश आणि धोरण ठरविताना बाबासाहेबांनी खालील गोष्टींवर भर दिला.

- १) कामगारांच्या मजुरीची किमान मर्यादा ठरवून देणे.
- २) कामाचे तास कमी करणे.
- ३) गिरण्या व कारखान्यांतील कामगारांच्या नोकरीची शाश्वती, बढती यासंबंधी थेट कायदेशीर तरतूद.
- ४) कामाचे योग्य वेतन
- ५) भरपगारी रजा, आजारी रजा, वृद्धत्वाचे पेन्शन, अपघाती नुकसान भरपाई.
- ६) कामगारांसाठी स्वस्त घरे.
- ७) कामगारांच्या आरोग्याची काळजी.
- ८) कामगारांच्या बालकांसाठी शिक्षणाची सोय करणे.^४

अशी तरतूद कामगार कायद्यात झाली पाहिजे. या मागण्यांवर त्यांनी जोर दिला. सन १९३८ साली डॉ. बाबासाहेबांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाचे धोरण अधिक स्पष्टपणे जाहीर केले होते. हा पक्ष एक जातीसाठी किंवा धर्मासाठी लढत नव्हता. देशातील एकंदर श्रमजीवी स्त्री-पुरुष जनतेच सामाजिक, आर्थिक व राजकीय हक्कांच्या लढ्यासाठी स्थापन झाला होता.

ही संघटना दलितांवर होणाऱ्या अन्यायाचा प्रतिकार करून त्यांना सामाजिक न्याय देण्याच्या कामी उपयुक्त ठरली. या संघटनेचे सर्व जातीचे, पोटजातीचे, अनेक धर्माचे दलित पददलित शोषित शेतकरी व शेतमजूर सभासद होते.^५ औद्योगिक कलहाचे विधेयक १९३८ च्या सप्टेंबर महिन्यात मुंबईच्या विधिमंडळात विचारासाठी मांडले गेले. त्यात विशिष्ट परिस्थितीत कामगारांचा संप बेकायदेशीर ठरवावा अशी तरतूद त्या वेळच्या सरकारला पास करून घ्यावयाची होती. कामगारांच्या हक्कांवर एक प्रकारची गदा आणण्यात येते. मात्र, मालकांच्या टाळेबंदीबाबत वा कारखाना कायमचा बंद करण्यासंबंधी ज्यामुळे कामगार बेकार होतात यावर कसलीही बंदी घालण्यात येत नाही. शासनाच्या या मालकधार्जिण्या धोरणावर त्यांनी

कडाडून हल्ला केला होता. हा कायदा काळा आहे असे समजून या विधेयकाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विरोध केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा कार्यकारी मंडळात कामगार सभासद (मजूरमंत्री) म्हणून सन्मानपूर्वक समावेश करण्यात आला. २० जुलै, १९४२ रोजी बाबासाहेबांनी मजूरमंत्र्याची सूत्रे हाती घेतली.

कामगार परिषदेचे दुसरे अधिवेशन मजूरमंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नवी दिल्ली येथे दिनांक ६ व ७ ऑगस्ट रोजी भरले.

सन १९४३ च्या नोव्हेंबरमध्ये दिल्ली येथे दलित समाजाचे कार्यकर्ते आणि नेते यांची बैठक भरविली होती. त्यात सरकारी नोकऱ्यांत दलित वर्गासाठी ८.७५ टक्के जागा राखीव, दलित वर्गातील विद्यार्थ्यांकरिता लंडन येथे तांत्रिक शिक्षणासाठी काही राखीव जागा, मध्यवर्ती विधीमंडळात एक जादा सभासदांची जागा या गोष्टी दलित वर्गासाठी आपण मिळवल्या आहेत असे त्यांनी निवेदिले आहे.^६

मजूरमंत्री असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारहिताच्या दृष्टीने कामगार कायद्यांत अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. स्त्रियांना कारखाना कायद्यान्वये रात्री काम करण्याची बंदी घातली. स्त्रियांच्या प्रसूती काळात त्यांना विशेष भरपगारी रजेचा फायदा मिळावा म्हणून विशेष प्रयत्न केले. तसेच, स्त्रियांना प्रसूतिपूर्वीच्या व नंतरच्या काळात विश्रांतीची गरज असल्याने त्यांच्या पगारावर होणारा खर्च मालकांनीच सोसला पाहिजे.^७ असे त्यांनी ठासून सांगितले. बाबासाहेबांनी कामगार कायद्यात आणखी एक महत्त्वाची सुधारणा केली. मध्यवर्ती मंडळात एक विधेयक त्यांनी संमत करून घेतले. या विधेयकात कारखान्यांतील बारमाही कामगारांना भरपगारी रजा द्यावी असे एक कलम घातले.

त्यापूर्वी अशा कामगारांना कोणत्याच रजेचा फायदा मिळत नसे. कामगारांच्या जीवनात ही एक क्रांतिकारक सुधारणा झाली. सक्तीची तडतोड किंवा लवाद हे कामगारांना अत्यंत हितावह आहे. हे तत्त्व

कामगारांच्या न्यायपध्दतीत कायम स्वरुपाचे मान्य केले.

मजूर व कामकरी स्त्रियांकरिता २१ दिवसांची किरकोळ रजा १ महिन्याची हक्काची रजा व दुखापत झाल्यास नुकसान भरपाई तसेच २० वर्षांची नोकरी झाल्यावर किमान दरमहा १५ रु. पेन्शन देण्याची योजना स्त्री कामगारांकरिता करावी असा ठराव मजूर मंत्र्यामार्फत व्हाईसरॉयला पाठविण्यात आला.

या मागण्या अर्थातच डॉ. बाबासाहेबांनी मजूरमंत्री म्हणून पुढे कायद्याद्वारे अमलात आणल्या. गिरण्यांत काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांवर देखरेख करण्यासाठी स्त्रियांचीच नियुक्ती करावी अशीही मागणी एका ठरावाद्वारे करण्यात आली. प्रा. विमल कीर्ती 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि आधुनिकता' या ग्रंथात म्हणतात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाचा जाहीरनामा लिहून तत्कालीन नॅशनल काँग्रेस व डाव्या चळवळीवरही मात केली. हा जाहीरनामा दलित, कामगार, शेतमजूर, कष्टकरी जनतेच्या उत्कर्षाचा व उन्नतीच्या ध्येयाने प्रेरित झाला होता. इतका ध्येयपूर्ण निःसंदिग्ध, जनवादी आणि लोकशाही व समाजवादी मूल्यांवर आधारलेला जाहीरनामा तत्कालीन राजकीय पक्षांत क्वचितच सापडेल.'^८ महिलांच्या शिक्षणाकरिता प्रांतिक सरकारने जिल्ह्याच्या ठिकाणी सरकारी खर्चाने १०० मुलींचे वसतिगृह काढावे, तसेच दुय्यम व उच्च शिक्षणाकरिता अस्पृश्य विद्यार्थिनीस शिष्यवृत्त्या मिळावी असेही मागणी केली.

सन १९४५ च्या ऑगस्टच्या शेवटच्या आठवड्यात कामगार स्थायी समितीची बैठक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली दिल्ली येथे झाली. त्यावेळी औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांसाठी घरे बांधण्यासंबंधीची मालकांवरील जबाबदारी आणि भरपगारी रजा यावर भर देण्यात आला. सन १९४५ च्या डिसेंबर महिन्यात मुंबईच्या सचिवालयात विभागीय कामगार प्रशासकाची परिषद भरली. तिचे उद्घाटन करताना डॉ. आंबेडकर म्हणाले, औद्योगिक अशांतता टाळण्यासाठी किंवा ती कमी करण्यासाठी तीन गोष्टींची

आवश्यकता आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे समेट घडवून आणण्यासाठी योग्य अशी समेट यंत्रणा हवी. दुसरी गोष्ट, औद्योगिक कलह-कायद्यात सुधारणा केली पाहिजे. तिसरी गोष्ट -कामगारांना कमीत कमी किती पगार असावा हे शासनाने ठरविले पाहिजे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रसूती विधेयक मांडले. त्यावेळी प्रथम वाचनाच्या वेळी व समर्थनात बाबासाहेबांनी केलेली चर्चा महत्त्वपूर्ण आहे. ती जशीच्या तशी वाचकांसमोर ठेवली आहे.^९

समारोप –

डॉ. बाबासाहेबांनी कामगार सभासद असताना कामगारांना जो महागाई भत्ता मिळतो तो अपुरा आहे, भडकत्या महागाईला कामगार तोंड देऊ शकणार नाहीत म्हणून वाढत्या महागाईच्या निर्देशांकांच्या आधारावर महागाई भत्त्याची पूर्तता करावी असे प्रतिपादन केले. त्याशिवाय मध्यवर्ती शासनाचे जे कामगार कायदे आहेत. उदा. इंडियन बॉयलर्स अॅक्ट, मोटारवाहन कायदा, स्त्री प्रसूती लाभ कायदा, कारखाने, अधिनियम इंडियन ट्रेड युनियन कायदा, पगार देण्याचा कायदा, अपघात नुकसान कायदा, अभ्रक खाण कामगार कल्याण कायदा, औद्योगिक कलह कायदा इ. कामगार विधेयके ते अपुरे आणि कामगारांना जाचक होते. त्यात बाबासाहेबांनी सुधारणा घडवून आणल्या व आपले कामगार कल्याण विधेयक धोरण किती पुरोगामी स्वरुपाचे आहे हे स्पष्ट होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विसाव्या शतकातील कामगार कल्याणाचे महान तत्त्वज्ञ आणि द्रष्टे नेते होते. आज देशात कामगार कायदे आणि कामगार कल्याणाची जी व्यवस्था आहे, त्याची पायाभरणी श्रममंत्री असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली आहे. त्यांचे महिला कामगार आणि एकंदरीत कामगार वर्गाच्या कल्याणकरीता विशेष योगदान आहे, हे यातून सिध्द होते.

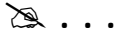
यावरून आजही डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुचविलेले स्त्री कामगार कल्याण कायदे उपयोगी असून ते अमलात आणण्याची शासनाची इच्छाशक्तीचा

अभाव दिसतो. आजही कामगार कायद्याविषयी स्त्री कामगार जागरूक दिसत नाहीत. आजही स्त्री कामगार कल्याणाच्या कायद्या संदर्भाने स्त्री मुक्ती चळवळी जागरूक दिसत नाहीत. आजही कामगार चळवळीत स्त्री नेतृत्व उदयास आलेले दिसत नाही. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्त्री कामगार कल्याण कायद्याचा अनुषंगाने कारखानदार, सरकारचा कामगार आयुक्त, मंत्रालयाकडून याविषयी स्त्री जागरूकतेचे उपक्रम व कार्यक्रम घेऊन याविषयी असंघटित कामगार, खाजगी क्षेत्रातील कामगार, सरकारी, व निमसरकारी क्षेत्रातील महिला कामगारांना या कायद्याविषयी जागृती केल्यास या स्त्री कल्याणकारी कायद्यांची अधिक प्रभावीपणे अंमलबजावणी झाल्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रीमुक्तीविषयक दृष्टिकोन व विचार तरतूद सार्थ ठरेल.

...✍

संदर्भ

१. आंबेडकरी चळवळ, य.दि. फडके पृ.क्र. ८३, विद्या प्रकाशन, तृतीय आवृत्ती २००७
२. डॉ.बा.आं. गौरवग्रंथ, पवार दया, ले. बैसा खेत्रेणाम, महाराष्ट्र शासन, २००६ पृ. ५९७
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, पवार दया (संपा.) राम बसाखेत्रे, पृ. ५९१
४. जनता २२ ऑगस्ट, १९३६
५. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारविषयक विचार-खंड-१, संपादक, प्रदीप गायकवाड
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, पवार दया, राम बसाखेत्रे पृ. ५९४
७. (डॉ. बा. आंबेडकर गौरव ग्रंथ, पवार दया पृ. ५९७-९८
८. प्रा. विमल कीर्ती- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि आधुनिकता
९. लोकराज्य, डॉ. बा.आं. विशेषांक, १९९०, पृ.५१

महाराष्ट्र राज्य स्थूल घरगुती उत्पादनाची (GDP) विभागनिहाय प्रवृत्ती

- नानासाहेब भा. दाभाडे
- डॉ. आर.एम. भालेराव

- संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड (म.रा.)
- सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, शारदा महाविद्यालय, परभणी (म.रा.)

प्रस्तावना :

भारताची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार १२१.०६ कोटी एवढी आहे. तर वर्ष २०१५ मध्ये अंदाजित लोकसंख्या १२७४२३९७६९ एवढी झाली आहे. त्यात प्रत्येक क्षणाला भर पडत आहे. या वाढत्या लोकसंख्येचा देशाला फायदा आहे. परंतु जर या वाढलेल्या लोकसंख्येतील जास्तीत जास्त लोकांना रोजगार किंवा कामाच्या संधी उपलब्ध असेल तर ती फायद्याची ठरणार आहे. तसे झाले तर देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात वृद्धी घडून येईल. परंतु भारतात तसे न होता, या वाढत्या लोकसंख्येचा दुष्परिणाम दिसून येत आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे पर्यावरणाचा मोठ्या प्रमाणावर न्हास झाला. तो कित्येक वर्षे भरून निघणे अशक्य आहे. त्याचबरोबर वेगवेगळ्या प्रकारच्या समस्या निर्माण होत आहेत. त्यामध्ये शहरी ग्रामीण विकासातील फरक, आर्थिक विषमता, आरोग्यविषयक समस्या, सामाजिक बांधीलकी, बेरोजगारी, संस्कृतीचा न्हास आणि शहरी भागांतील कचऱ्याची समस्या या व यासारख्या अनेक समस्या निर्माण होत आहेत.

वरील समस्यांचा विचार केला असता महाराष्ट्र राज्यही त्याला अपवाद नाही. कारण भारतातील एकूण राज्यांच्या लोकसंख्येचा विचार केला असता महाराष्ट्र राज्यही या समस्यांच्या विळख्यात सापडलेले आहे. कारण भारतातील एकूण राज्यांच्या लोकसंख्येचा विचार केला असता महाराष्ट्र राज्य दुसऱ्या क्रमांकाचे लोकसंख्या असेलेले राज्य आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ११.२४ कोटी एवढी आहे. तर २०१४ च्या अंदाजित आकडेवारी नुसार

ती ११.७८ कोटी एवढी वाढलेली आहे. या वाढत्या लोकसंख्येचा दुष्परिणाम मोठ्या प्रमाणात दिसत आहे. तेव्हा या समस्यांचे निराकरण करताना केंद्र व राज्य सरकारांना उत्पन्नातील मोठा वाटा यावर खर्च करावा लागत आहे. आर्थिक विकासाच्या निर्देशांकात आपण राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न आणि स्थूल घरगुती उत्पन्न यांचा समावेश करतो. वरील समस्यांचे निराकरण करताना स्थूल घरगुती उत्पन्न (GDP) महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. विल्लियम पेटी (William Petty) यांनी सर्वप्रथम १६६५ मध्ये स्थूल घरगुती उत्पन्न पद्धती विकसित केली. त्यानंतर Charles Davenant यांनी १६९५ मध्ये (GDP) स्थूल घरगुती उत्पन्न पद्धती एका लेखाच्या आधारे स्पष्ट केलेली आहे. परंतु स्थूल घरगुती उत्पन्नाची आधुनिक संकल्पना पहिल्यांदा US काँग्रेसमध्ये १९३४ ला सायमन कुझनेट (Simon Kuznets) यांनी विकसित केली. भारतातील स्थूल घरगुती उत्पन्नाचा विचार केला असता महाराष्ट्र राज्य इतर राज्यांच्या तुलनेत आघाडीवर आहे. त्याचे कारण असे की, महाराष्ट्रात विविध क्षेत्रांत विदेशी गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात झालेली आहे. त्याचा परिणाम उत्पन्न वाढण्यावर झाला आहे. त्यामुळे राज्यातील स्थूल घरगुती उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

व्याख्या : "कोणत्याही देशाच्या भौगोलिक सीमांमध्ये एका वर्षाच्या काळात निर्माण होणाऱ्या वस्तू आणि सेवांचे बाजारातील एकूण मूल्य म्हणजेच स्थूल घरगुती उत्पन्न (GDP) होय." म्हणजेच- "महाराष्ट्राच्या भौगोलिक सीमांमध्ये एका वर्षाच्या काळात निर्माण होणाऱ्या वस्तू आणि सेवांचे बाजारातील एकूण मूल्य म्हणजेच स्थूल घरगुती उत्पन्न (GDP) होय."

स्थूल घरगुती उत्पादनाचे महत्त्व व परिणाम :**महत्त्व :**

- १) संपूर्ण देशाच्या अथवा एखाद्या विभागाच्या आर्थिक स्थितीच्या मापनासाठी सामान्यतः स्थूल घरगुती उत्पादनाचा (GDP) वापर होतो.
- २) अनेक वर्षांपासून अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीचे मापन करण्यासाठी स्थूल घरगुती उत्पादनाचा उपयोग प्रचलित आहे.
- ३) अर्थव्यवस्थेच्या धोरणांची यशस्विता अथवा अयशस्विता स्थूल घरगुती उत्पादन वृद्धीच्या आधारे निर्देशित केली जाते.
- ४) राष्ट्रीय उत्पन्न आकड्यांच्या सहाय्याने अर्थव्यवस्थेची मंदीकडून तेजीकडील दीर्घकालीन व मजबूत पाया वरील आर्थिक वाढ व विकास इतर देशाच्या तुलनेत स्वतःच्या देशांचे भौतिक राहणीमानाबाबतचे चित्र स्पष्ट करते.

- ५) जी अर्थव्यवस्था मंदीसदृश व कोलमडलेली आहे. तसेच स्थूल घरगुती उत्पादनाच्या (GDP) तुलनेत देशात/ राज्यात घेण्यात आलेल्या ऋणांची संख्या जर चिंताजनक असेल तर त्या अर्थव्यवस्थेसाठी स्थूल घरगुती उत्पादन महत्त्वाची भूमिका बजावते.

परिणाम :

- १) स्थूल घरगुती उत्पन्नात वाढ झाल्यामुळे घरगुती बचत आणि गुंतवणूक पातळीतही वाढ होते. त्यामुळे परकीय भांडवलांचा प्रवाह देशात मोठ्या प्रमाणात येतो.
- २) ज्याप्रमाणे सरकारच्या व्यापार प्रतिबंधक धोरणांचा परकीय गुंतवणुकीवर परिणाम होतो. त्याचप्रमाणे स्थूल घरगुती उत्पादनाचा (GDP) देखील परकीय गुंतवणुकीवर अनुकूल आणि प्रतिकूल परिणाम होतो.

तक्ता क्र. १**महाराष्ट्रातील स्थूल घरगुती उत्पादनाची विभागनिहाय वार्षिक टक्केवारी**

विभाग वर्ष	कोकण	नाशिक	पुणे	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर	महाराष्ट्र
२००५-२००६	३८.३५	१३.८२	२२.८४	९.५५	५.८०	९.६३	१०० (४३८०५८)
२००६-०७	३८.३७	१३.८२	२२.८६	९.५९	५.८४	९.५१	१०० (५०९३५६)
२००७-०८	३८.५८	१३.४५	२२.४७	९.९७	६.१०	९.४२	१०० (६१०१०८)
२००८-०९	३९.२१	१३.२७	२२.४०	९.७३	५.९५	९.४४	१०० (६२२७४९)
२००९-१०	३९.६९	१२.५७	२२.२६	९.९८	६.०१	९.४८	१०० (८६७८६६)
२०१०-११	३८.४५	१३.२०	२२.०३	१०.७०	६.४८	९.१६	१०० (१०६८३२७)
२०११-१२	४०.५१	१२.२१	२१.८३	९.१०	६.३१	९.२६	१०० (१३२३७६८)
२०१२-१३	३९.९६	१२.२१	२२.३९	१०.१९	६.२१	९.०४	१०० (१५१०१३२)
२०१३-१४	३९.९६	१२.२१	२२.३९	१०.१९	६.२१	९.०४	१०० (१५१०१३२)
सरासरी	३९.२३	१२.९८	२२.३	९.९१	६.०९	९.३४	

आधार - महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००९-१० ते २०१४-२०१५

तक्ता क्र. १ मध्ये महाराष्ट्रातील स्थूल घरगुती उत्पादनाची विभागनिहाय वार्षिक टक्केवारी खालीलप्रमाणे आहे.

१) कोकण विभाग : कोकण विभागात सन् २००५-२००६ ते २०१३-२०१४ या कालावधीत स्थूल घरगुती उत्पादनांची टक्केवारी ही अनुक्रमे ३८.३५, ३८.३७, ३८.५८, ३९.२१, ३९.६९, ३८.४५, ४०.०९, ४०.५१ आणि ३९.३६ याप्रमाणे आहे. तर या नऊ वर्षांची सरासरी टक्केवारी ही ४०.३६ एवढी असल्याचे दिसून आले.

२) नाशिक विभाग : नाशिक विभागात सन २००५-०६ ते २०१३-२०१४ या कालावधीत स्थूल घरगुती उत्पादनांची वार्षिक टक्केवारी ही अनुक्रमे १३.८२, १३.८२, १३.४६, १३.२७, १२.५७, १३.२०, १२.२४, १२.२१ आणि १२.२१ या प्रमाणे आहे. तर सरासरी टक्केवारी ही १३.९८ एवढी आहे.

३) पुणे विभाग : पुणे विभागात सन २००५-२००६ ते २०१३-२०१४ या कालावधीत स्थूल घरगुती उत्पादनांची वार्षिक टक्केवारी ही अनुक्रमे २२.८४, २२.८६, २२.४७, २२.४०, २२.२६, २२.०३, २२.१८, २१.८३ आणि २२.३९ या प्रमाणे असल्याचे दिसून आले. तर सरासरी टक्केवारी ही २२.३६ एवढी असल्याचे दिसून आले.

४) औरंगाबाद विभाग : औरंगाबाद विभागात सन २००५-०६ ते २०१३-२०१४ या कालावधीत स्थूल घरगुती उत्पादनांतील टक्केवारी ही अनुक्रमे ९.५५, ९.५९, ९.९७, ९.७३, ९.९८, १०.७०, १०.३२, ९.९० आणि १०.१९ या प्रमाणे असल्याचे आढळून आले तर सरासरी टक्केवारी ही ९.९९ म्हणजेच १० टक्के एवढी आहे.

५) अमरावती विभाग : अमरावती विभागात सन २००५-२००६ ते २०१३-१४ या कालावधीत स्थूल घरगुती उत्पादनांतील (GDP) वार्षिक टक्केवारी ही अनुक्रमे ५.८०, ५.८४, ६.१०, ५.९५, ६.०१, ६.४८, ६.०९, ६.३१ आणि ६.२१ या प्रमाणे असल्याचे दिसून आले. तर सरासरी टक्केवारी ही ६.०९ याप्रमाणे होती.

६) नागपूर विभाग : नागपूर विभागात सन २००५-०६ ते २०१३-१४ उत्पादनांतील (GDP) वार्षिक टक्केवारी ही अनुक्रमे ९.६३, ९.५१, ९.४२, ९.४९, ९.४८, ९.१६, ९.०९, ९.२६ आणि ९.०४ याप्रमाणे असल्याचे दिसून आले. तर सरासरी टक्केवारी ९.३४ एवढी होती.

एकूण नऊ वर्षात सन २००५-०६ आणि २०१३-१४ या दोन वर्षांच्या GDP च्या टक्केवारीचा विचार केला असता सन २००५-०६ मध्ये कोकण, नाशिक, पुणे, औरंगाबाद, अमरावती आणि नागपूर या विभागांची GDP मधील टक्केवारी ही अनुक्रमे ३८.३५, १३.८२, २२.८४ ९.५५, ५.८० आणि ९.०६३ याप्रमाणे होती. तर सन २०१३-२०१४ या वर्षात स्थूल घरगुती उत्पादनांतील GDP या सहा विभागांची टक्केवारी ही अनुक्रमे ३९.९६, १२.२१, २२.३९, १०.१९, ६.२१ आणि ९.०४ या प्रमाणे होती. यावरून असे दिसून येते की, सन २००५-०६ मध्ये ज्याप्रमाणात टक्केवारी होती. जवळ-जवळ त्याच प्रमाणात वर्ष २०१३-२०१४ मध्ये होती. परंतु २००५-२००६ च्या तुलनेत २०१३-२०१४ मध्ये नाशिक आणि नागपूर विभागात GDP ची टक्केवारी कमी झाल्याचे दिसून आले.

तक्ता क्र. २ मध्ये महाराष्ट्रातील स्थूल घरगुती उत्पादनाचा विभागनिहाय वार्षिक वृद्धीदर खालील प्रमाणे आहेत.

तक्ता क्र. २

महाराष्ट्रातील विभागांनिहाय स्थूल घरगुती वार्षिक उत्पन्न वृद्धी दर

विभाग वर्ष	कोकण	नाशिक	पुणे	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर	महाराष्ट्र
२००६-०७	१६.३६	१६.२८	१६.३७	१६.७९	१६.९८	१४.८८	१६.२८
२००७-०८	३५.७७	१६.०६	१७.७६	२४.५३	२५.१७	१८.५८	१९.७८
२००८-०९	१५.४१	११.१९	१३.२१	१०.७८	१०.७१	१३.७१	१३.५५
२००९-१०	२६.८१	१८.७०	२४.४६	२८.५७	२६.६४	२५.८७	२५.२८
२०१०-११	१९.२३	२९.१७	२१.८६	३१.९०	३२.५२	१८.८८	२३.१०
२०११-१२	१४.७२	२.०६	१०.७६	६.१६	३.४२	९.२१	१०.०२
२०१२-१३	१३.८०	१२.३१	९.७९	७.९४	१६.७६	१४.६८	१२.६४
२०१३-१४	१२.५४	१४.१४	१६.९६	१७.५४	१२.२८	११.४२	१४.०८

आधार - महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००९-१० ते २०१४-१५

१) कोकण विभाग :

या विभागात सर्वाधिक वृद्धीदर वर्ष २००७-०८ होता. तर सर्वात कमी २०१३-१४ या वर्षात राहिलेला आहे. पहिल्या तक्त्यात या विभागाचा महाराष्ट्रात सर्वाधिक वाटा असल्याचे दिसून येत असले तरी तक्ता क्र. २ मध्ये काढलेल्या वृद्धीदराच्या आधारे असे दिसते की येथे सन २००६-०७ ते २०१३-२०१४ या कालावधीत वृद्धीदरात घट होत असल्याचे दिसून आले.

२) नाशिक विभाग :

या विभागात सर्वाधिक वृद्धीदर २०१०-११ या वर्षात तर सर्वात कमी २०११-१२ या वर्षात झालेला आहे. या विभागातही सन २००६-०७ ते २०१३-१४ या कालावधीत वृद्धी दरात वाढ न होता घट होत असल्याचे दिसून आले.

३) पुणे विभाग :

या विभागात वर्ष २००९-१० वगळता इतर सर्व २००६-०७ ते २०१३-१४ वर्षात वृद्धीदरात घटच झालेली आहे. सर्वात कमी वृद्धीदर २०१२-१३ या वर्षात होता.

४) औरंगाबाद विभाग :

या विभागात वर्ष २००८-०९ नंतर सलग दोन वर्षे म्हणजे २००९-२०१० आणि २०१०-११ या वर्षात वृद्धीदरात वाढ झाली. परंतु नंतरच्या २०११-१२, २०१२-२०१३ व २०१३-२०१४ या तीन वर्षात वृद्धीदरात घट, झाली. या विभागात सर्वाधिक वृद्धी २०१०-११ या वर्षात

झाली. तर सर्वात कमी वृद्धी २०११-२०१२ या वर्षात झालेली आहे.

५) अमरावती विभाग :

या विभागात देखील औरंगाबाद विभागाप्रमाणेच वर्ष २००९-१० आणि २०१०-११ मध्ये वृद्धी दरात वाढ झाली तर नंतरच्या वर्षात घट झाली. सर्वाधिक वृद्धी वर्ष २०१०-११ मध्ये तर सर्वात कमी वृद्धी २०११-१२ या वर्षात झाली.

६) नागपूर विभाग :

या विभागात २००९-१० हे वर्ष सर्वाधिक वृद्धी दराचे असून सर्वात कमी वृद्धी दर २०१०-११ या वर्षी होती. वर्ष २०१०-११ मधील वृद्धी दरापेक्षा वर्ष २०११-१२ या वर्षात खूपच घट झाली ती घट ९.६७ एवढी आहे.

निष्कर्ष :

- वर्ष २००५-०६ ते २०१३-१४ या कालावधीत GDP चा सर्वाधिक वाटा कोकण विभागाचा आहे. तो ४०.३६ एवढा आहे. तर सर्वात कमी अमरावती विभागाचा वाटा ६.०९ एवढा आहे.
- कोकण विभागात वर्ष २००५-०६ ते २०१३-१४ या कालावधीत GDP ची सर्वाधिक वाढ २०११-१२ वर्षात झाली. ती वर्ष २०१०-११ पेक्षा १.६४ टक्के एवढी जास्त होती.
- कोकण विभागात वर्ष २००५-०६ ते २०१३-१४ या कालावधीत GDP ची सर्वाधिक वाढ

- २०११-१२ वर्षात झाली. ती वर्ष २०१०-११ पेक्षा १.६४ टक्के एवढी जास्त होती.
- ३) कोकण, औरंगाबाद व अमरावती या विभागांत सन २००५-०६ ते २०१३-१४ मध्ये GDP मध्ये वाढ झाली. तर पुणे, नाशिक व नागपूर या विभागांमध्ये वाढ झाली होती.
- ४) वर्ष २००६-२००७ मध्ये महाराष्ट्रातील सर्व सहा विभागांत स्थूल घरगुती उत्पादनात (GDP) समान वृद्धी झाली. इतर कोणत्याही वर्षात ती समान झालेली नाही. झालेली समान वृद्धी ही सरासरी १६.२६ एवढी होती.
- ५) सर्व सहा विभागांच्या वृद्धी दरात GDP मध्ये वेगवेगळ्या वर्षी वृद्धी झालेली आहे. कोकण विभागात २००७-०८, नाशिक विभागात २०१०-११, पुणे विभागात २००९-१०, औरंगाबाद विभागात, २०१०-११ अमरावती विभागात २०१०-११ आणि नागपूर विभागात २००९-२०१०या वर्षाचा समावेश आहे.
- ६) एकूण महाराष्ट्रात २००६-०७ ते २०१३-१४ या कालावधीत GDP मधील सर्वाधिक वृद्धीदर २००९-१० या वर्षाचा आहे. ती वृद्धी २५.२८ एवढी आहे. तर सर्वात कमी २०११-१२ मध्ये १०.०२ एवढी झाली.
- ७) देशात स्थूल घरगुती (GDP) उत्पादनात महाराष्ट्र नंबर एक वर आहे. परंतु त्यात विभागनिहाय मोठ्या प्रमाणात तफावत आहे.
- ८) सन २००५-०६ ते २०१३-१४ या कालावधीत कोकण, अमरावती व औरंगाबाद या विभागांत टक्केवारीमध्ये काही प्रमाणात वाढ झाली असली तरी वृद्धीदराचा विचार केला असता नागपूर, पुणे व नाशिक सोबतच औरंगाबाद, अमरावती व कोकण या विभागांच्याही वृद्धीदरात घट झालेली आहे....

संदर्भ

- १) www.tradingeconomics.com.november २०१५, ४.३७ p.m
- २) बोरीकर अशोक (१९७९): 'भारतीय नियोजन, विद्या प्रकाशन, रूईकर मार्ग, नागपूर, पृ. १
- ३) <http://www.adb.org>.
- ४) Jain Mamta, Priyanka Laxmi Meena and Mathur T.N. (March २०१३), 'Role of Foreign Direct Investment and Foreign Institutional Onvestment in Indian Economy', Asian Journal or Multidimensional Research, Vol. २, Issue ३.
- ५) Pradip Kr. (२०११) 'Impact of FDI on GDP : A Critical Evaluation', VSRD International Journal of Business and Management Research, Singhania University, Jhunjhunu, Rajasthan.
- ६) Mani Harish, Bhalchandran G and Pandit V.N. (August. २०११) 'Public Investment in Agricultrual and GDP Growth Another Look at the Inter sectorl Linkages and Policy Implications' Center for Development of Economics Department of Economics Delhi School of Economics.
- ७) Sriranga Vishnu and Ankit Sharma, (२०१२) 'Discussion On Feasibility or DGP - Indexed Bonds in Emerging Economies - View Point India, European Journal of Business and Managment Vo. ४, No. २० Page No. १३५
- ८) Economic Survey of Maharashtra.

✍ . . .

नामांतर चळवळ आणि दलित साहित्य

प्रा.अरुणकुमार लेमाडे

- राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंग वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद (म.रा.)

१९४८ पर्यंत मराठवाडा निझामाच्या जुलमी राजवटीखाली भरडला जात होता. देशाला स्वातंत्र्य मिळून एक वर्ष झाले तरी निझाम स्वराज्यात विलीन होण्यास तयार नव्हता. त्यामुळे निझाम मीर उस्मान अली भारत सरकारचे लक्ष्य बनला होता. इत्तेहादुल मुसलतीन संघटनेचा हैदराबाद संस्थानातील प्रमुख कासिम रझवी निझामाला आणि त्याच्या राजवटीला बळ देण्याचेच काम करीत होता. निझामी राजवटीचे जुलूम, दडपशाही आणि अस्पृश्यता अशा कैचीत इथली दलित जनता सापडली होती. बाबासाहेबांनी निझाम हा अस्पृश्यांचा आणि मातृभूमीचा शत्रु असल्याची भूमिका एका पत्रकात विशद केली. निझामाच्या राजवटीत मराठवाडा शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेला प्रदेश होता. या पार्श्वभूमीवर शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या हैदराबाद संस्थानात शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. १९५८ मध्ये औरंगाबाद येथे मराठवाडा विद्यापीठ स्थापन झाले. विद्यापीठ स्थापनेपूर्वी विद्यापीठ स्थापनेसाठी विद्यापीठ समितीची स्थापना झाली होती. भाषावार प्रांतरचना होऊन महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात यावयाचे होते. त्यावेळी बॉम्बेसरकार किंवा मुंबई प्रांत असा राज्याचा उल्लेख होत असे व मुंबई सरकारचे तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण हेच होते. २७ एप्रिल १९५७ रोजी स्थापन झालेल्या विद्यापीठ समितीने विद्यापीठाच्या नावासंदर्भात प्रस्ताव शासनाकडे दाखल केला. त्यात व्यक्तनामांमध्ये छ. शिवाजी महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव होते. नामांतराची चळवळ १९७७ मध्ये सुरू झाली. दरम्यान कोल्हापूर येथे स्थापन झालेल्या विद्यापीठाला छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नाव देण्यात आले. म. फुले आणि पंजाबाराव देशमुखांच्याही नावानेही विद्यापीठे महाराष्ट्रात अस्तित्वात आली. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या उच्च विद्याविभूषित,

महाराष्ट्रात शैक्षणिक सुधारणांसाठी धडपडणाऱ्या महामानवाचे नाव एखाद्या विद्यापीठास देण्याचे कोणासही सुचले नाही. शासनानेही डॉ. बाबासाहेबांच्या नावाने विद्यापीठीय स्मारक निर्माण करण्याचा विचार कधी केला नाही. या पार्श्वभूमीवर मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव द्यावे अशी मागणी जोर धरू लागली. मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना होऊन दलित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासाला प्रारंभ झाला होता. १९५८ मध्ये औरंगाबादेत विद्यापीठीय शिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जाती, जमातींच्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येत १९७५ पर्यंत प्रचंड वाढ झाली होती. १९७७ मध्ये विद्यापीठ नामांतराची चळवळ सुरू झाली हे खरे असले तरी २६ जून १९७४ रोजी "मराठवाडा रिपब्लिकन विद्यार्थी संघाने मुख्यमंत्र्यांना पत्र पाठवून मराठवाड्यातील दोन विद्यापीठांपैकी एकास डॉ. आंबेडकरांचे नाव द्यावे. अशी मागणी केली होती. या संघाचे अध्यक्ष डॉ. मच्छिंद्र वाळुळे यांना मुख्यमंत्र्यांच्या सचिवालयतून याबाबत पोचही आली होती." (नामांतर लढा एक शोधयात्रा - सुधीर गव्हाणे, पृष्ठ २०) या सर्व बाबींचा परामर्श घेताना नामांतर चळवळीचा आढावा घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

राजा ढाले यांनी दलित पँथरच्या बरखास्तीची केलेली घोषणा पँथरच्याच अन्य पदाधिकाऱ्यांना मान्य नव्हती. पँथर बरखास्त न होऊ देता ती पुढेही कार्यरत राहावी या हेतूने औरंगाबादेत बैठक झाली. बैठकीच्या अध्यक्षस्थानी रामदास आठवले होते. दलित पँथरची नवी कार्यकारिणी अस्तित्वात आली. अरुण कांबळेकडे दलित पँथरचे नेतृत्व आले तर सरचिटणीसपदी गंगाधर गाडे होते. पँथरचे नवनिर्वाचित सरचिटणीस गंगाधर गाडे यांनी मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव देण्याची मागणी ७ जुलै १९७७ रोजी केली. १७ जुलै १९७७ रोजी डॉ. शशी अहंकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली

सरस्वती भुवन महाविद्यालयाच्या प्रांगणात झालेल्या बैठकीस औरंगाबाद शहरातील विविध विद्यार्थी संघटना व युवक संघटना सहभागी झाल्या होत्या. या बैठकीत 'विद्यार्थी कृती समिती' गठित करण्यात आली. समितीने १८ जुलै ७७ रोजी 'महाविद्यालय बंद' चे आवाहन केले. वैद्यकीय महाविद्यालयातील जागा वाढवणे, राखीव जागा भरणे आदींसह मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव द्यावे अशीही मागणी होती. या मागणीसाठी सर्वपक्षीय विद्यार्थी कृती समितीने १८ जुलै १९७७ रोजी विद्यापीठावर मोर्चा काढला. या मोर्चात राम गायकवाड, गणेश कोठेकर, प्रवीण वाघ, श्रीरंग वारे, इ. आनोबा मुंडे यांच्यासह अन्य कार्यकर्ते सहभागी झाले होते. याच दिवशी प्राचार्य संदनशिव यांच्या नेतृत्वाखाली मागासवर्गीय विद्यापीठीय व महाविद्यालयीन प्राध्यापकांचा मोर्चा निघाला व गंगाधर गाडे यांच्या नेतृत्वाखाली पॅंथरचा मोर्चाही निघाला. मोर्चातील सहभागी प्रतिनिधींनी विद्यापीठ कार्यकारिणीचे सदस्य आमदार किशनराव देशमुख, डॉ. भगतसिंह राजूरकर, वसंत काळे, डॉ. पुरुषोत्तम दरख, प्राचार्य राजाराम राठोड यांना निवेदन दिले. त्यांनीही नामांतर ठरावाला सकारात्मक प्रतिसाद दिला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रकांड पांडित्याच्या सन्मान करणारे पुरोगामी महाराष्ट्रातील बडे-बडे नेते एकत्र येऊन नामांतराला पाठिंबा देत होते. त्यामध्ये प्राचार्य म. भि. चिटणीस, समाजवादी नेते एस.एम.जोशी यांचा उल्लेख करावा लागतो. परंतु याच पुरोगामी महाराष्ट्रात विद्वानाची विद्वत्ता त्याच्या जातीवरून निश्चित करणारे काही धुरीण प्रतिगामीही राहात होते. याचा प्रत्यय नामांतर लढ्याने आणून दिला. 'नामांतर विरोधी कृती समिती'च्या माध्यमातून त्यांनी नामांतराचा विरोध केला. नामांतर विरोधी पहिला मोर्चा २१ जुलै १९७७ रोजी निघाला होता. परिणाम स्वरूप हा लढा केवळ सामाजिक राहिला नाही तर त्याने राजकीय रूप धारण केले. २० ऑगस्ट १९७७ रोजी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील औरंगाबाद येथे आले. प्रीतमकुमार शेगावकर यांनी ३०० कार्यकर्त्यांचा मोर्चा सुभेदारी विश्रामगृहावर नेऊन मुख्यमंत्र्यांनी नामांतराच्या प्रश्नावर चर्चा करण्यासाठी औरंगाबादत बैठक बोलावली. ८ सप्टेंबर १९७७ रोजी झालेल्या या बैठकीस पार्लमेंटरी कमिटीच्या अहवालानुसार

गंगाधर गाडे, प्रीतमकुमार शेगावकर, बजरंगलाल शर्मा, गोविंदभाई श्रॉफ यांच्यासह अन्य कार्यकर्ते उपस्थित होते. बैठकीत विद्यापीठाच्या नामांतराबद्दल अनुकूलता दर्शवण्यात आली.

दरम्यान नामांतर वाद-विरोधाचे रण पेटले. नामांतरवाद्यांच्या अस्मितेचा प्रश्न झाला तर दुसऱ्या बाजूला नामांतर विरोधकांनी हा प्रश्न मराठवाड्याच्या अस्मितेचा केला. १९३८ मध्ये निझामाच्या जुलमी राजवटीतून मराठवाडा मुक्त करण्यासाठी तरुणांची चळवळ उभी करणारे गोविंदभाई श्रॉफ विद्यापीठाला बाबासाहेबांचे नाव दिल्याने मराठवाड्याची अस्मिता दुखावेल अशी भूमिका घेतली. अनंतराव भालेरावांसारख्या 'मराठवाडा' दैनिकाच्या संपादकाने उघड उघड नामांतर विरोधाची भूमिका घेतली तर नांदेडचे सुप्रसिद्ध विचारवंत, समीक्षक प्राचार्य नरहर कुरुंदकरही 'विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव देण्यास माझा पाठिंबा नाही' असे म्हणत नामांतरविरोधी गटात सामिल झाले.

नामांतर लढ्यात दलित-सवर्णांनी एकत्र येऊन नामांतराची चळवळ केली पाहिजे असे म.भि.चिटणीस यांना वाटत होते. त्यांनी दलित-सवर्ण वर्गातील लोकांना एकत्र करून 'विद्यार्थी-नागरीक कृती समिती' स्थापन केली. समितीचे अध्यक्ष स्वतः म.भि.चिटणीस होते. कार्याध्यक्ष बाबा दळवी, संघटक फ.मुं.शिंदे याशिवाय सुभाष लोमटे, प्रकाश वांगीकर, तकी हसन खान, डी.एल. हिवराळे, बापूराव जगताप ही मंडळी होती. सद्यांची मोहीम, बैठक, सत्याग्रह इत्यादी आंदोलन नामांतराच्या बाजूने राहून या मंडळींनी केली. औरंगाबादच्या बैठकीत मुख्यमंत्र्यांनी अनुकूलता दर्शवूनही पुढे कोणतीही कार्यवाही केली नाही, त्यामुळे वसंतदादांच्या बीडच्या सभेत पॅंथर्सने घोषणाबाजी केली. तिथे वसंतदादांनी कोणत्याही स्वरूपाचे नामांतर होणार नसल्याचा मंत्रिमंडळाचा निर्णय बोलून दाखविला. त्यामुळे विरोधक सुखावले तर नामांतर समर्थक नाराज झाले. मुख्यमंत्र्यांचा निषेध करणारी पत्रके काढून नामांतर समर्थकांनी निषेध केला.

१९७८ मध्ये नामांतरवादी आंदोलनाचे उग्र रूप धारण केले. त्याची झळ खेड्या-पाड्यांतील दीन-दुबळ्या दलितांना स्त्रियांना सोसावी लागली, सवर्ण-दलितांत रणकंदन सुरू झाले. दलितांच्या झोपड्या जाळण्यात

आल्या. स्त्रियांच्या अब्रूशी सनातनी खेळले. सुगाव (नादेड), टेंभुणी (जि.परभणी) व धामणगाव (जि. परभणी) येथील अनुक्रमे जनार्दन मवाडे, आयु. पोचीराम कांबळे, संभाजी आणि सोमाजी अशा तिघांची हत्या नामांतराच्या लढ्यातील त्यांच्या सहभागामुळे झाली. नामांतराचा प्रश्न समोर ठेवून झालेल्या दलित सवर्ण दंगलीत दोन हजार इ. गोपड्या मराठवाड्यात जाळल्या गेल्या. अनेक स्त्रियांची बेअब्रू झाली.

नामांतराच्या चळवळीचे लोण संबंध महाराष्ट्रभर पोचले मराठवाड्यासह मुंबई-पुणे पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भातही हे लोण पोहोचले होते. १९६७ मध्ये रा.सु.गवई यांनी काढलेल्या आंबेडकर महाविद्यालयातील कॉमर्सचे प्राध्यापक असलेल्या प्रा. जोगेंद्र कवाडे यांनीही नामांतरवादी कृती समिती स्थापन केली होती. १९७९ मध्ये त्यांनी नागपूर येथून मराठवाड्यातील अ. रेंगाबादपर्यंत 'लॉग मार्च' काढला. नामांतरविरोधी दलित-मागासवर्गीयांत जनजागृती घडवून आणण्याच्या प्रयत्नांचा व लढ्याची तीव्रता शासनापर्यंत पोचविण्याचा त्याचा हा मार्ग तमाम महाराष्ट्रासाठी नवा होता. 'लॉग मार्च'मध्ये माणूस जोडला जात होता. छोटेश्यानी हा मोर्चा पाहता-पाहता दोन लाख लोकसंख्येचा झाला. तीन वर्षांच्या मुलापासून तो पंचाहत्तर वर्षांच्या म्हाताऱ्यापर्यंत या मोर्चातील लोक सहभाग विलक्षण होता. स्त्रियाही मोठ्या संख्येने 'मार्च' मध्ये सहभागी होत्या. अनेक स्त्रिया तर आपल्या दूधपित्या मुलांना कडे-काखेवर घेऊन मोर्चात सहभागी झाल्या होत्या. कायदा-सुव्यवस्थेच्या नावाखाली शासनाने हा मोर्चा शेवटपर्यंत पोचू दिला नाही. लाठी चार्ज, अश्रुधूर प्रसंगी गोळीबार करून हा मोर्चा विस्कटून टाकला. कवाडे सरांना अटक झाली. अनेक कार्यकर्त्यांना तुरुंगात टाकले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नावासाठी निघालेल्या निःशस्त्र लोकांचे सनदशीर आंदोलन शस्त्राधारे पोलीस आणि शासनाने चिरडून टाकले. पण त्यामुळे जोगेंद्र कवाडे यांचे नाव संबंध महाराष्ट्रात झाले.

या घटनेआधी एक वर्ष २७ जुलै १९७८ रोजी शरद पवार मुख्यमंत्री असताना विधिमंडळाच्या दान्ही सभागृहात नामांतराचा ठराव पास करण्यात आला होता. वसंतदादांनी जे केले ते पवारांकडूनही घडू नये, दलितांच्या अस्मितेचा झालेला हा प्रश्न अधिक ताणला जावू नये यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून 'लॉग मार्च' कडे पाहता येते. पण व्हायचे तेच झाले. वातारवण अनुकूल नसल्याचे सी.आय.डी. चे रिपोर्ट पुढे करून पवारांनी हा प्रश्न तिष्ठत ठेवला. दोन्ही सभागृहात ठराव पास होऊनही प्रत्यक्ष नामांतर होण्यासाठी १६ वर्षांचा काळ जावा लागला. १४ जानेवारी १९९४ रोजी शरद पवार हेच राज्याचे मुख्यमंत्री असताना नामविस्तार झाला. मराठवाडा विद्यापीठाऐवजी 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' या नावाने मराठवाड्यात डॉ. बाबासाहेबांच्या नावाचे विद्यापीठीय स्मारक अस्तित्वात आले. नामांतराच्या चळवळीला नामविस्ताराने मिळालेला प्रतिसाद हा चळवळीचा विजय मानायचा की पराजय हा भाग अलाहिदा. परंतु स्वातंत्र्य चळवळीनंतर स्वातंत्र्योत्तर काळात जवळ जवळ वीस वर्षे एवढा प्रदीर्घ काळ चाललेला हा एकमेव लढा होता. नामांतराच्या चळवळीने अक्षरमित्र झालेल्या दलितांच्या प्रतिमेला आवाहन केले. उत्स्फूर्त वेदनांचे ज्वालाग्रही रूप शब्दांतून प्रकटले, कविता होऊन ठसठसणाऱ्या वेदनेच्या हुंकाराला जन्म मिळाला. नामांतराने दिलेली जखम शब्द-शब्दांतून अंकुरली. शरणकुमार लिंबाळे लिहितात -

कुण्या पानिपताकडे

हा पोचीराम पळत आहे ?

अजिंठ्यातलं एक लेणं 'सोन्याच्या लंकेत'

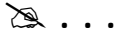
असं एकाकी का जळतं रे (उत्पात)

हाच तर चळवळींचा साहित्याशी असलेला अनुबंध होय. नामांतरांच्या चळवळीचे वाड्मयाला योगदान काय ? या प्रश्नाचे उत्तर नामांतराच्या चळवळीने चळवळीच्या कवितेला जन्म दिला असे देता येईल.

...✍

संदर्भ

१. नामांतर पर्व - रतनकुमार पंडागळे
२. नामांतर लढा एक शोधयात्रा - सुधीर गव्हाणे
३. चळवळीची कविता - भालचंद्र फडके
४. जोगेंद्र कवाडे यांच्या मुलाखती - धनजंय दहाट

संतुलित आहाराचे मानवी जीवनातील महत्त्व

प्रा. शोभा नि. रत्नपारखी

- महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय वरुड जि. अमरावती (म.रा.)

अन्न तारी अन्न मारी, अन्न नाना विकारी

—तुकाराम महाराज

अन्न हे शरीराचे पोषण करते. तर चुकीच्या पध्दतीच्या अन्नामुळे शरीराचा नाशही होऊ शकतो. म्हणून प्रत्येक व्यक्तिला अन्नाविषयी व पोषणाविषयी माहिती असणे आवश्यक आहे. जीवनाचा पाया आरोग्य असतो तर आरोग्याचा पाया आहार असतो.

मानवी जीवन हे आयुष्यात एकदाच मिळत असते. हे जीवन, आयुष्य टिकवायचे कसे हे मानवाच्या हातात असते. आयुष्यमान, आहारातून प्राप्त करायचे असते. आहार व आरोग्य हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. आपण काय खातो? कसे खातो? यावर आरोग्य अवलंबून असते. आरोग्य व जीवनचक्र सुव्यवस्थित चालण्यासाठी मानवाला नेहमी प्रयत्नशील राहावे लागते. हे मानव आहारातूनच साध्य करू शकतो. "चांगले स्वास्थ्य आरोग्याची गुरुकिल्ली आहे असे म्हटले जाते." संपन्न जीवनासाठी ज्या गोष्टी आवश्यक आहेत. त्यात आरोग्य, धन, संपदा यांचा सर्वप्रथम समावेश होतो पण खोलवर जाऊन विचार केला तर समजते की, यात आरोग्य सगळ्यात अग्रणी व महत्त्वाचे आहे. कारण आरोग्य असेल तरच धन, संपत्ती, प्रतिष्ठेला काही अर्थ आहे. म्हणून आरोग्य हीच खरी धनसंपदा असे म्हणणेच संयुक्तिक ठरेल.

शरीर हे ईश्वराचे मंदिर आहे. आपण मंदिराच्या स्वच्छतेची काळजी घेतो. ते सुंदर ठेवणे हे पवित्र काम आहे. तसेच शरीर स्वच्छ ठेवणे हे आपले कर्तव्य आहे.

"निरोगी शरीरात निरोगी मन असणे हेच खरे आरोग्य होय." असे महात्मा गांधी म्हणतात. ते खरेच.

खाण्यामागे दोन शास्त्रे आहेत. अन्नशास्त्र व आहारशास्त्र. अन्नशास्त्र म्हणजे निरनिराळ्या कृतींचे शास्त्र. रुचकर, चविष्ट कसे लागतील याचे शास्त्र. तर आहारशास्त्र म्हणजे जो आहार आपल्याला शारीरिक ताकद, मानसिक सामर्थ्य, बौद्धिक तत्परता, रोगप्रतिकारशक्ती, सौंदर्य आणि आरोग्यपूर्ण दीर्घायुष्य जीवन देतो त्याचे शास्त्र.

जसा माणसाचा आहार तसे त्याचे आचार विचार आणि आरोग्य. **You are what you eat but you are also what you don't eat.**

आयुर्वेदानुसार माणूस त्रिगुणात्मक असतो. तसेच आहारही त्रिगुणात्मक आढळून येतो. आहारावरून माणसाचा स्वभाव ठरत असतो. सात्विक, तामसिक आणि राजस आदी तीन प्रकारचे आहार आयुर्वेदाने सांगितले आहे.

सात्विक आहारात गोड रसाळ फळे, व भाज्यांचा अधिक प्रमाणात समावेश होतो. जसे आंबा, संत्री, लिंबू, मोसंबी सर्व प्रकारच्या पालेभाज्या आणि दूध, दही, ताक, तूप व मध इत्यादी पदार्थांचा समावेश होतो.

तामसिक आहारात शिळे अन्न व मांसाहारी पदार्थांचा समावेश होतो.

राजस आहारात—डाळी, कडधान्ये, गुळ, साखर तसेच तळलेल्या पदार्थांचा समावेश होतो.

उत्तम पोषणामुळे माणसाचे आरोग्य चांगले राहते तर उत्तम आहारामुळे उत्तम पोषण घडून येते.

उत्तम पोषण म्हणजे ज्या पोषणात आजारपण, क्रियाशीलता, हवामान, व शरीरयष्टी

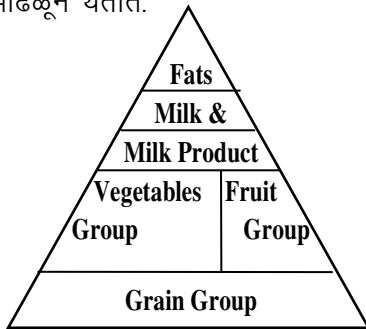
यांचा विचार करून आवश्यकतेप्रमाणे पोषक घटकांचे प्रमाण ठरविले जाते. त्याला उत्तम पोषण म्हणतात.

शरीरात एकुण कॅलरीच्या ७०% कॅलरी कर्बोदकापासून, २०% कॅलरी स्निग्ध पदार्थापासून तर १० टक्के कॅलरी प्रथिनांपासून मिळावयास पाहिजे. आहारातून पूर्ण पोषक घटकांचा पूरवठा होण्यासाठी आहारात १५० ते १६० ग्रॅम तृणधान्ये, ५० ते ६० ग्रॅम डाळी व कडधान्ये, ३० ते ३५ ग्रॅम तेल व गळीत धान्ये, प्राणीज पदार्थात दूध, दही, व ताक २०० ते २५० ग्रॅम, गूळ व साखर ५० ते ६० ग्रॅम, कंद व फळभाज्या ६० ते ७० ग्रॅम, पालेभाज्या १२० ते १३० ग्रॅम व फळे ५० ते १०० ग्रॅम इतके असावेत.

आपण कच्चे अन्न का खावे?

आहारात ३०% पदार्थ कच्च्या स्वरूपात असावे. जे कच्चे खाता येते ते उकडून खाऊ नये व जे उकडून खाता येते ते तळून खाऊ नये. अन्न शिजवितांना ३० ते ३५ टक्के पोषक घटक नाश पावतात. कच्च्या पदार्थांमध्ये उच्च दर्जाची Enzymes असतात. Enzymes शरीरात घडून येणा-या रासायनिक क्रियेत कॅटालिस्टचे (catalyst) कार्य पार पाडतात. अन्न शिजविल्या-मुळे एन्झाइम्स विकृत झाल्यामुळे जीवनसत्त्वाच्या कार्यासाठी प्रवृत्त करण्यात अडथळा निर्माण करतात. त्यामुळे जीवन सुखदायी बनण्यास सक्षम राहत नाही.

फुड पिरेमिड: असे म्हटले जाते की, "Prevention is better than cure" पोषक आहारामुळे वेगवेगळ्या आजारांपासून शरीराचे संरक्षण होते. समतोल आहारात पाच प्रकारचे अन्न समूह आढळून येतात.

संतुलित आहाराचे महत्त्व प्रत्येक अवस्थेतील व्यक्तीसाठी मग ती बालक असो वा किशोरावस्थेतील असो. वा प्रौढावस्थेतील असो वा वृद्धावस्थेतील असो किंवा गर्भावस्थेतील स्त्रीसाठी देखील सारखेच महत्त्वाचे असते. संतुलित आहार हा शारीरिक आरोग्यासाठी जसा आवश्यक आहे. तसाच मानसिक आहारासाठी देखील आवश्यक आहे.

शरीराच्या आवश्यकतेनुसार योग्य प्रमाणात संतुलित आहार घेतांना वरील फूड पिरेमिडमधील सर्व अन्नसमूहांतील पदार्थांचा योग्य प्रमाणात समावेश करावा.

कॅलरी:- व्यक्तीच्या क्रियाशीलतेवर कॅलरीचे प्रमाण अवलंबून असते.

क्रिया	पुरुष (४५ किलो)	स्त्री (४५ किलो)
कमी मेहनतीचे काम	२४००	२०००
साधारण मेहनतीचे काम	२८००	२३००
जास्त मेहनतीचे काम	३९००	३०००
गर्भावस्था (उत्तरार्ध)	—	२५००
दुग्धसर्जन काळ	—	३०००

जसे जसे वय वाढते तसे-तसे कॅलरीच्या आवश्यकतेचे प्रमाण कमी होते. कारण क्रियाशीलता कमी होते. आणि आहार, चयापचय गती कमी होते.

F.A.O. च्या शिफारसीनुसार प्रत्येक १० वर्षे वाढीकरिता ३ टक्के कॅलरी कमी कराव्या लागतात. ४५ वर्षांनंतर ७.५% कॅलरी कमी कराव्या लागतात. तर वृद्धावस्थेत ७५ वर्षांनंतर १०% ने कॅलरी कमी कराव्या लागतात.

प्रथिने: प्रौढाकरिता प्रथिनांचे प्रमाण १ ग्रॅम प्रथिने प्रति १ किलोग्रॅम शारीरिक वजनासाठी सांगितले आहे. प्रथिनांच्या प्राप्तीसाठी आहारात तृणधान्ये, डाळी व कडधान्ये तसेच प्राणीज प्रथिनांसाठी दूध व दुधाचे पदार्थ तसेच अंडी, मास मासे समाविष्ट करावेत.

स्निग्ध पदार्थ: समतोल आहाराचे आयोजन करताना स्निग्धाचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे ठेवावे.

प्रौढ	— १५ — २० %	पूर्ण कॅलरीच्या
मुले	— २० — ३० %	पूर्ण कॅलरीच्या
शिशू	— ३० — ४० %	पूर्ण कॅलरीच्या

एकूण कॅलरीपैकी वरील प्रमाणात कॅलरी स्निग्धापासून मिळणे आवश्यक आहे. त्यासाठी आहारात तेल, तूप यासारख्या स्निग्धयुक्त पदार्थांचा समावेश करावा.

जीवनसत्त्वे: जीवनसत्त्वाच्या प्राप्तीसाठी आहारात ताज्या फळांचा व भाज्यांचा समावेश करावा. तसेच अंकुरित धान्याचा समावेश करावा.

जीवनसत्त्व	प्रमाण
जीवनसत्त्व अ	३०००-४००० I.U.
जीवनसत्त्व ड	१०० I.U. व

प्रौढांकरिता ४०० - ८०० I.U.
गर्भावस्था, दुग्ध सर्जनकाळातील माता आणि मुले.

जीवनसत्त्व ब थायमीन -	०.५ मिलि गॅम/१००० कॅलरी
जी. ब२ रिबोफ्लेव्हिन -	०.५५ मिलि गॅम/१००० कॅलरी
जी ब३ नायसीन -	६.६० मिलि ग्रॅम /१००० कॅलरी
फोलिक ॲसिड	- १०० मिलि ग्रॅम
जीवनसत्त्व ब १२	- १ मिलि ग्रॅम
जीवनसत्त्व क	- ५० मिलि ग्रॅम (प्रौढ) ५०-८० मि. ग्रॅम (दुग्धसर्जनकाळ) ३०-५० मि.ग्रॅम (व मुले)

खनिज पदार्थ: खनिज पदार्थांच्या पुर्ततेसाठी भाज्या आणि फळांचा आहारात उपयोग करणे आवश्यक आहे.

खनिज द्रव्ये	दैनिक आवश्यकता
कॅल्शियम	४००-५०० मिलि ग्रॅ. (प्रौढ) १००० मिलि ग्रॅ. (गर्भावस्था व दुग्ध सर्जनकाळ) ५००-६०० मिलि ग्रॅ. (शिशू) ४००-५०० मिलि ग्रॅ. (१-९ वर्षे) ६००-७०० मिलि ग्रॅ. (१० ते १५ वर्षे) ५००-६०० मिलि ग्रॅ. (१६ ते १९ वर्षे)

लोह

२० मिलि ग्रॅ. (प्रौढ)	३० मि.ग्रॅम
४० मिलि ग्रॅ. (गर्भावस्था)	स्त्रियांकरीता
३० मिलि ग्रॅ. (दुग्धसर्जनकाळ)	

आयोडिन

०.०२ मिलि ग्रॅम.

फळांमधून व भाज्यांमधून जीवनसत्त्व व खनिजांशिवाय अनेक प्रकारची ऑक्सिडंट्स प्राप्त होतात. त्यामुळे शरीराचे विविध आजारांपासून संरक्षण होते.

फळे व भाज्या सुदृढ आरोग्याचा पाया समजला जातो. कारण फळे व भाज्यांमध्ये कॅलरीचे प्रमाण कमी असून पोषक घटकांचे प्रमाण अधिक असते म्हणजेच त्यात जीवनसत्त्वे, खनिज पदार्थ, अँटीऑक्सिडंट्स, फायटोकेमिकल्स आढळून येतात.

अँटीऑक्सिडंट्स जीवनसत्त्व अ, क आणि ईच्या मदतीने वय वाढविण्याची गती मंद करते. अँटीऑक्सिडंट्समूळे कर्करोग, हृदयविकार, पक्षघात, मधुमेह, यासारख्या दुर्घर रोगांपासून शरीराचे संरक्षण केले जाते.

सफरचंदामधील फ्लेबिनॉइड्स, अँटीऑक्सिडंट्स मूळे अस्थमा व मधुमेह होण्याचा संभव कमी होतो. तसेच दात व जिभेचे बॅक्टेरियापासून संरक्षण होते.

जांभळातील अँथोसायमीन या अँटीऑक्सिडंट्स मुळे कर्करोगाची शक्यता कमी होते. द्राक्षातील रिझव्हरट्रॉल या अँटीऑक्सिडंट्स मूळे रक्तवाहिणीत जमणा-या ब्लड क्लॉट्स कमी होऊन रक्तदाब नियंत्रणात राहतो. आंब्यातील झियाझॅन्थीन या ल्युटीनमूळे दृष्टी चांगली राहते. पपईतील पॅपेनमुळे त्वचेचे आरोग्य चांगले राहून त्यातील आम्लामुळे पचनशक्ती वाढते.

टोमॅटोमधील लायकोपीन आणि पोटॅट या अँटीऑक्सिडंट्स मूळे रक्तातील वाढलेली कोलेस्टेरॉलची पातळी कमी होते. पालकात जीवनसत्त्व के, अ, ब आणि ई असते. त्याचबरोबर मॅग्नेशियम, मॅगनीज, कॅल्शियम, लोह असल्यामुळे आर्थरयटीस, आतड्याचा कर्करोग, हृदयरोग व हाडांच्या विकारापासून संरक्षण होते.

आहारातून उत्तम आरोग्य यासाठी खालील गोष्टी लक्षात ठेवाव्यात

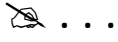
१. घेण्यात येणारा आहार आरोग्याशी निगडित असावा.

२. सकाळी उठल्यानंतर जलपान, दुपारच्या जेवणानंतर ताक प्यावे व रात्री झोपतांना दूध प्यावे.
३. आहारात ३०% पदार्थ कच्च्या स्वरूपात असावेत.
४. दररोज ऋतूनुसार फळे आहारातून उपयोगात आणावी.
५. फळे फक्त आजारी माणसासाठी नसून आजारी पडू नये म्हणून असतात.
६. आहारात २५ ते ३० ग्रॅम अंकुरित कडधान्य असावे.
७. आहार ५० टक्के घ्यावे. २५ टक्के पाण्यासाठी ठेवावे व २५ टक्के रिकामे ठेवावे.
८. आहारात तंतूमय पदार्थांना प्राधान्य द्यावे. फायबरमुळे लाळ निर्माण होण्यास मदत होते. तसेच आतड्याच्या स्नायूंच्या आकुंचन व प्रसरणाला गती मिळते. त्यामुळे पचनक्रिया चांगली होते.
९. नेहमी मिश्र आहार घ्यावा.
१०. पदार्थ तयार करतांना त्यातील पौष्टिक घटक कसे वाढविता येईल याचा विचार करावा. उदा. गहू दळायला देतांना त्यात सोयाबीन टाकावे.
११. आपल्या बगीच्यात फळांची झाडे व भाज्या लावाव्या त्यामुळे आपल्याला फळे व भाज्या ताज्या तर मिळतील शिवाय पौष्टिकही वरील गोष्टी लक्षात ठेवल्यास आपण विविध आजारापासून दूर राहू शकतो. सकस आहार, योग्य प्रमाणात व्यायाम, मानसिक संतुलन या सर्व गोष्टी आपल्या जीवनात सुख समृद्धी घेवून येतात.

...✍

संदर्भ

१. महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका. नोव्हेंबर २००८
२. आरोग्य सहजीवन आणि आहार डॉ. आर तांबे
३. आरोग्याची गुरुकिल्ली धनंजय गुंडे
४. भोजन व स्वास्थ्य रमा राणावत
५. आहार नित्याचा आणि पथ्याचा प्रेमलता शिंगणे

शारीरिक शिक्षणातील बदलते नवे प्रवाह

- अनिकेत अण्णासाहेब पवार
- डॉ. दयानंद कांबळे

- पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी
- संचालक, क्रीडा विभाग, सरस्वती भूवन महाविद्यालय, औरंगाबाद (म.रा.)

प्रस्तावना :

शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास हा प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळामध्ये अनेक आव्हानांना सामोरे जात पुढे निघाला आहे. प्राचीन काळात म्हणजे सातवाहन काळात या शिक्षणाला पारंपरिक रूप होते. कुस्ती, मल्लखांब व कबड्डी यासारखे पारंपरिक खेळ या भागात खेळले जात असत. असे लेण्यांमधील शिल्प व चित्रावरून स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे वाकाटक, चालुक्य व राष्ट्रकूट काळामध्ये त्या पारंपरिक शैलीत फारसे बदल झाले नाहीत. प्राचीन काळात योगशास्त्राचा प्रभाव अधिक होता. योग, प्राणायाम व सूर्यनमस्कार अशा प्रणालींचा वापर अधिक केला जात असे. वाकाटक व गुप्त काळातील सुवर्णयुगाचे चित्र अजिंठा लेण्यांमध्ये उमटले आहे. या काळात शिल्पांचा अभ्यास प्रमाणबद्ध, शरीररचना तसेच चेहऱ्यावरील शांत भाव आणि शरीररचनेतील संतुलन यावरून त्या सुवर्णकाळामध्ये लोक नित्य शारीरिक व्यायाम आणि आसने करत असावेत असे दिसून येते.

‘गुप्त, वाकाटक या कालखंडातील लोकांचे आरोग्य हे उत्तम दर्जाचे होते आणि ते आपल्या आरोग्याकडे चांगल्या प्रकारे लक्ष देत असतावेत असे दिसते. तसेच या कालखंडातील लोकांनी शारीरिक शिक्षण व व्यायामाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात असे. त्यामुळे सामान्य लोकांची देहयष्टी मजबूत आणि प्रमाणबद्ध होती. त्यानंतर ‘राष्ट्रकूट काळातील

वेरूळमधील कैलास लेण्यातील शिल्पकला व चित्रकला ही गुप्त काळाच्या तुलनेत पाहता बऱ्यापैकी संतुलन राखते कैलासमधील शिल्पकलेला हिंदू कलेचा उत्कृष्ट नमुना असे म्हणतात.

यादव काळामधील समृद्ध जीवनाचे चित्र मु. ग. पानसे यांनी व्यक्त केले आहे. त्या काळातील शिक्षण हे प्रगत शाळांमधून चालविले जात असे आणि त्यातून शारीरिक शिक्षणाकडे गांभीर्यान लक्ष दिले जात असे. शारीरिक शिक्षणाचा प्राचीन काळा हा अशा प्रकारे सकारात्मक व रचनात्मक असा होता.

अल्लाउद्दीन खिलजी यांच्या आक्रमणानंतर (१२९४) या प्रदेशात अनेक समस्या उभ्या राहिल्या. डॉ. धारूरकर म्हणतात, दीर्घकाळ अंधारात राहिल्यामुळे मराठवाड्यातील लोकांमध्ये सरंजामशाही व गुलामगिरीची भावना वाढली, लोक परावलंबी बनले व शिक्षणापासून दूर गेले. यावरून आपणास निझामी राजवटीमध्ये चौफेर सांस्कृतिक आक्रमण कसे झाले व मराठवाडा प्रदेशात कोणत्या समस्या उभ्या राहिल्या या बाबतची माहिती प्राप्त होते. या सर्व अडचणीवर मात करत मराठवाडा प्रदेशात शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विकासाला चालना मिळाली. ‘ह्या प्रदेशावर चौफेर सांस्कृतिक आक्रमण होत होते आणि त्यामधून लोकांची प्रतिकार शक्तीही जोपासली गेली. लोकांनी प्रतिकूलतेवर मात करून शारीरिक शिक्षण विकासाकडे लक्ष दिले.

त्यांनी मल्लखांब, कुस्ती व कबड्डी या खेळांना विशेष महत्त्व दिले. 'औरंगाबाद येथील कर्वे गुरूजींनी समर्थ व्यायाम शाळा स्थापन करून कुस्ती व व्यायामाला प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या सर्वांगिन प्रयत्नातून हैदराबाद मुक्तीसंग्रामासाठी पोषक असे मनुष्यबळ उभे राहिले व लढण्यासाठी खंदे वीर आणि कार्यकर्ते पुढे आले. सामान्य माणसाच्या हितासाठी करावयाचे प्रयत्न लढायासाठी पोषक, मनुष्यबळाच्या निर्मितीवर या सर्व प्रयत्नांचा भर होता.

आधुनिक युगात शारीरिक शिक्षण :

सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक गरजांप्रमाणे शिक्षण ही एक गरज आहे आणि या गरजांमध्ये सातत्याने बदल होत असतो. एकविसाव्या शतकामध्ये सर्वांसाठी आरोग्य ही संकल्पना कृतीत आणावयाची असेल तर शारीरिक शिक्षणाला नवी गती व दिशा द्यावी लागेल. अभ्यासक्रमाचा आशय, त्याचा दर्जा व गुणवत्ता याचा विचार करता स्थानिक गरजानुरूप व्यवहार्य उपयोजन करणे गरजेचे असते. त्याची प्रस्तुत संशोधनातील व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने हा अत्यंत उपयुक्त व तेवढाच महत्त्वाचा ठरणार आहे. जागतिकीकरणानंतर आता २१ व्या शतकात शारीरिक शिक्षणाचा दर्जा आणि गुणवत्ता सुधारणे अगत्याचे आहे.

शारीरिक शिक्षणाचा नवा दृष्टीकोन हा प्रगत माहिती तंत्रज्ञानावर आधारलेला आहे. शारीरिक शिक्षणाबाबत प्रगत माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर व स्वीकार हा महत्त्वाचा पैलू होय. संगणकावर आधारित अभ्यासक्रमाची आखणी करताना नवे दृष्टीकोन विकसित केले जात आहेत. माहिती प्रधान उद्देशांचा विचार करताना पोषक असे दर्जेदार साहित्य विकसित केले पाहिजे. ग्रंथ, कार्यपुस्तिका आणि पूरक साहित्य निर्माण करताना कौशल्यप्रधान उद्दिष्टांचा विचार करता त्याचे शारीरिक शिक्षणामध्ये

अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मुख्य खेळ कुस्ती, कबड्डी असो की हॉकी वा क्रिकेट त्यासाठी पूरक कौशल्ये कशी विकसित करता येतील यालाही महत्त्व द्यायला हवे. त्यामुळे तंदुरुस्ती (फिटनेस) वाढून खेळातील दर्जाही वाढू शकतो. प्रगत माहिती तंत्रज्ञान हे शिक्षणाच्या सर्व क्षेत्रात प्रविष्ट झाले आहे. ई-लर्निंग म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा उपयोग करून प्रभावी अध्ययन अध्यापन तंत्र विकसित करणे होय. प्रगत माहिती तंत्रज्ञानावर आधारलेल्या नव्या युगात शिक्षणाची तीन समान ध्येयउद्दिष्टे आहेत. त्यामध्ये माहितीप्रधान, कौशल्य प्रधान आणि मूल्य प्रधान उद्दिष्टे ही क्रमाने महत्त्वाची ठरतात. याचा अर्थ असा की, प्रगत माहिती तंत्रज्ञान हे शिक्षणाला नवा आकार देत आहे. शारीरिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात सुद्धा अनेक नामवंत संस्था आपली संकलनेस्थळे तयार करून त्या आधारे शिक्षणावर भर देत आहेत.

खेळामध्ये नैतिक मूल्ये आणि आचारसंहिता यांना विशेष महत्त्व आहे. अशा तत्वांचे पालन करताना आचारसंहितांना महत्त्व आहे. या दृष्टीने विविध खेळांच्या निरोगी विकासासाठी आचारतत्वांचा विकास केला जात आहे. त्याचाही या अभ्यासामध्ये समावेश केला पाहिजे. एकविसाव्या शतकामधील शारीरिक शिक्षणाचे बदलते स्वरूप लक्षात घेऊन माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविणे कौशल्यांचे संवर्धन करणे आणि मूल्य जाणिव विकसित करणे गरजेचे आहे. त्याशिवाय पारंपरीक असे शारीरिक शिक्षणाचे स्वरूप बदलता येणार नाही.

संबंध जगामधील शारीरिक शिक्षण झपाट्याने बदलते आहे. त्याचे आधुनिकीकरण होत आहे. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रात व मराठवाडा प्रदेशात हे बदल कसे होतील याला विशेष महत्त्व आहे. २१व्या शतकात शारीरिक शिक्षणाची नवी

संकल्पना स्पष्ट करताना कुरेशी म्हणतात, अध्ययन, अध्यापनाची प्रक्रिया बदलली आहे व ती अधिक परिणामकारक होण्यासाठी सध्याच्या जगात आणि त्या भोवतीचे बदललेले वातावरण लक्षात घेऊन उत्तमातील उत्तम कौशल्य आपल्या विद्यार्थ्यांना कसे प्रदान करता येतील याला महत्त्व दिले जात आहे.

विविध प्रणालींचा उपयोग करून शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यातील आंतरक्रिया अधिक प्रभावीपणे घडविण्यावर भर द्यावा लागणार आहे. अध्ययन व अध्यापन प्रणालीत जे बदल होत आहेत त्याबाबत असे म्हटले जाते की, अध्यापन केवळ पोकळीत करता येत नाही, ती पोकळी भरून काढण्याचे काम शिक्षकाला करावे लागते. अध्ययन, अध्यापन प्रणाली चोख आणि प्रभावी करण्यासाठी आपल्या शिक्षण व्यवस्थेत बदल केलेला आहे. अधिक चांगल्या आंतरवैयक्तिक व समूह संज्ञापन प्रणाली त्यासाठी विकसित केल्या जात आहेत.

शारीरिक शिक्षणातील नवे प्रवाह :

२१व्या शतकात शारीरिक शिक्षण या ज्ञानशाखेला वैद्यकीय शिक्षणाएवढे महत्त्व प्राप्त होत आहे. कारण कोणताही रोग होण्यापूर्वी व्यक्तीला सुदृढता, फिटनेस कशा प्रकारे प्राप्त करता येईल याबाबतचा विचार शारीरिक शिक्षणात केला जातो. खेळ किंवा क्रीडा हा आता केवळ मनोरंजनाचा भाग उरलेला नाही तर त्याला आरोग्य संवर्धनामध्ये विशेष महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा विकासाला व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. खेळ आणि क्रीडा विकासात एक नवे वळण आले आहे. केवळ शासकीय मदतीने खेळ आणि शारीरिक शिक्षणाचा विकास होऊ शकत नाही.

शारीरिक शिक्षणाचे स्वरूप झपाट्याने बदलत आहे. पूर्वीच्या पारंपरिक पद्धतीपेक्षा प्रगत

माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर ही एक महत्त्वाची बाब होय. शासकीय मदतीपेक्षाही खाजगी उद्योगसमूहांच्या मदतीने शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विकासाला गती दिली जात आहे. वैयक्तिक खेळाडू व संघ यांना विशेष साहाय्य केल्यामुळे त्यांच्यामध्ये उत्साहाचे वातावरण पसरले आहे असे साहाय्य आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी पोषक ठरते.

व्यावसायिक दर्जा उंचविण्यासाठी जबाबदार आणि उत्तरदायी प्रशासनाची गरज लक्षात घेऊन प्रयत्न केले जात आहेत. अशा प्रकारच्या प्रगत व्यावसायिक दृष्टीचा विकास हे २१व्या शतकातील शारीरिक शिक्षणाचे स्वरूप लक्षात घेतले पाहिजे. भविष्यकाळामध्ये अशी व्यावसायिकदृष्टी शारीरिक शिक्षणाच्या पद्धतशीर व शास्त्रीय विकासाला पोषक ठरू शकेल या दृष्टीने हे विवेचन खरोखरच मोलाचे ठरू शकेल.

शारीरिक शिक्षण प्रकल्पांचे चतुराईने व नियोजितपणे कार्यान्वयन केल्यास अशा योजनेतील प्रशासकीय, आर्थिक आणि कार्यात्मक अडचणींवर सहजपणे मात करता येऊ शकेल. त्यांचे हे म्हणणे योग्य आहे. कारण त्यासाठी नियोजित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. जैन पुढे म्हणतात, प्रभावी व कार्यक्षम सेवा दिली असता खेळाचा दर्जा सुधारू शकतो. खेळाची प्रशासकीय इमारत ही हवेशिर स्वच्छ वायूविजन देणारी व उत्साहित करणारी असावी. 'शारीरिक शिक्षणाचा विचार करता उद्याच्या उज्वल भविष्यकाळासाठी सुनियोजित व्यावसायिक प्रयत्न केले पाहिजेत. अशा प्रयत्नांमुळे खेळात व्यावसायिक दृष्टीकोन येऊन स्पर्धेला पोषक वातावरण तयार होऊ शकते.

प्रत्येक तांत्रिक क्रांती नव्या संवाद क्रांतीला जन्म देते. मार्शल मॅकलुहान यांच्या मते, प्रगत संवाद क्रांतीमुळे जग हे खेडे बनले आहे. या जगतग्राममध्ये विचार, कल्पना आणि पद्धतींचा

जगभरामध्ये सारखा विकास होत आहे हे लक्षात घेतले असता शारीरिक शिक्षणात कसे बदल झाले आहेत आणि या बदलांना भारत कसा सामोरा जात आहे याचा विचार करायला हवा. त्यादृष्टीने ही मांडणी जागतिक, स्थानिक संदर्भ यातील बिंदू साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे शारीरिक शिक्षणाचे बदलते चित्र अभ्यासता येईल.

हेमंत जोगदेव यांच्या मते, विविध खेळांतील वाढते क्रीडाप्रकार आणि त्यांच्या साधनांतील नित्य नवे प्रकार यांची जणू एक चढाओढच सध्या सुरू आहे, असा एकही खेळ अगर त्यातील एकही क्रीडाप्रकार आता बाकी नाही की ज्यामध्ये गेल्या पंधरा-वीस वर्षांत काही अत्याधुनिक साधनांची भर पडली नाही. नवीन खेळामध्ये पडणारी भर आणि त्यांच्या प्रशिक्षण प्रणाली यामुळे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय खेळात नवे बदल होत आहेत. या बदलाबाबत जोगदेव म्हणतात, गेल्या पंचवीस-तीस वर्षांपासून जागतिक क्रीडाक्षेत्राला मोठीच कलाटणी मिळाली आणि क्रीडा साहित्य, क्रीडा उपकरणे आणि साधने यांची अक्षरशः अब्जावधी डॉलर्सची आयात-निर्यात सुरू झाली. ही नवी साधने आता जिल्हा व तालुका पातळीपर्यंत पोहचत आहेत. उदा. मॅटवरील कुस्ती हा नवा प्रकार आहे. त्यासाठी नवीन प्रशिक्षण द्यावे लागते. जोगदेव पुढे म्हणतात, जागतिक बदलांमुळे

खेळाची बाजारपेठ व्यापक बनली आहे. सध्या तर क्रीडा साहित्य आयात-निर्यात हा जगातला फार मोठा उद्योग बनला आहे विशेष आंतरराष्ट्रीय स्तरावरच्या निर्मितीदारांना त्याच्या व्यापारासाठी सारे जगच खुले झाले आहे. परिणामी खेळ व खेळाच्या संबंधित उपकरणांचा वापर याबाबत नव्या व्यवसायांना चालना मिळत आहे. स्पर्धा, गुणवत्ता आणि प्रशिक्षण यावर जागतिक बदलांचा आवाका अवलंबून आहे. कुरेशी यांच्या मते प्रशिक्षण हा शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. त्यामुळे प्रशिक्षणासाठी पोषक ज्ञान, कौशल्य आणि प्रणालींचा विकास करणे आवश्यक आहे. त्यातून नवी मूल्ये रुजविता येतात. जागतिक बदलांची दिशा लक्षात घेऊन २१व्या शतकाला अशाप्रकारे खेळाला केवळ खेडे किंवा शहर एवढीच मर्यादा नसून त्याला संबंध जागतिक बाजारपेठ एक नवे रूप घेऊन प्रकट होत आहे. अशा बदलांचा अभ्यास या भागात केला आहे. भारतासारख्या देशात सुद्धा खेळामध्ये व्यावसायिकता आणि गुणवत्ता आणण्यासाठी जाणिवपूर्वक प्रयत्न केले जात आहेत. हे बदल अभ्यासले असता त्यातून नव्या कल्पना कशा रुजत आहेत ते लक्षात येते.

...✍

संदर्भ

- १- जर्दे श्रीपाल, शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास, अंबा प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९६
- २- एनसायक्लोपीडिया ऑफ सोशल सायंसेस, मॅकमिलन बुक कंपनी, न्यूयॉर्क, १९४४, खंड, १२
- ३- जर्दे श्रीपाल व जर्दे सुनीता, शारीरिक शिक्षण - तत्त्वे व स्वरूप, चंद्रमा प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९६
- ४- किविश्वर डी. पी., (१९९३), शारीरिक शिक्षा की पद्धतियां, एस. एम. पब्लिशर, नागपूर
- ५- शर्मा सुरेंद्रकुमार, (२००७), ग्रामीण समाजशास्त्र, प्रका. डिस्कव्हरी पब्लिशिंग, दिल्ली
- ६- डॉ. खडकीकर मोहन, (२०००), शारीरिक शिक्षणाचे सैद्धांतिक पैलू, हर्षद प्रकाशन, नांदेड
- ७- तिवाडी शंकर, (१९९३), शारीरिक शिक्षणाचे संघटन प्रशासन आणि मनोरंजन, कल्पना प्रकाशन, नांदेड